

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

La domus del chirurgo de Rímini

Una mirada a l'arquitectura domèstica i professional
del món romà

Treball de Fi de Grau

Anna Camarena Hernando

Tutor: Antoni Conejo Da Pena

Universitat de Barcelona
Facultat de Geografia i Història
Història de l'Art
Curs 2024-2025

AGRAÏMENTS

M'agradaria expressar el meu agraïment a totes les persones que han fet possible la realització d'aquest treball de final de grau. En especial, dono les gràcies al meu tutor, Antoni Conejo Da Pena, per la seva guia, ajuda i suport constant al llarg de la investigació. Voldria destacar també tots aquells que han investigat, treballat i escrit sobre la *domus del chirurgo* perquè han sigut la base i el motor del meu estudi. Sense les seves publicacions no hauria estat possible construir un treball fonamentat i curós. M'agradaria emfatitzar en la seva entrega, rigor, dedicació i estima al tema de la recerca. Gràcies per obrir el camí a tots aquells que venim al darrere.

RESUM

La *domus del chirurgo* de Rímini constitueix un testimoni excepcional de l'arquitectura domèstica romana d'època imperial. L'obra es contextualitza a Rímini, ciutat de la regió de l'Emília-Romanya. El conjunt va ser descobert en el 1989, durant els treballs de sistematització dels jardins públics de la plaça Ferrari. L'àrea arqueològica destaca, principalment, per la troballa de nombrosos exemplars de pintura mural, mosaics, objectes mobles i ornaments d'alta qualitat tècnica i formal. Entre les troballes, sobresurt el conjunt d'instruments quirúrgics que esdevé un dels més complets i variats del món romà. La descoberta no deixa dubtes envers la professió de l'últim habitant de la *domus* previ a l'incendi de mitjan segle III.

Paraules clau: *domus*, *Ariminium*, *chirurgo*, període romà imperial, arquitectura domèstica, espais professionals, restes arqueològiques, art privat, instruments quirúrgics, medicina.

ABSTRACT

The *domus del chirurgo* in Rimini is an exceptional example of Roman domestic architecture from the Imperial period. The building is located in Rimini, a city in the Emilia-Romagna region. The complex was discovered in 1989 during the reorganization works of the public gardens of Piazza Ferrari. The archaeological site is notable mainly for the discovery of numerous examples of wall paintings, mosaics, furniture and ornaments of high technical and formal quality. Among the finds, the set of surgical instruments stands out as one of the most complete and varied in the Roman world. The discovery leaves no doubt about the profession of the last inhabitant of the domus before the fire in the mid-3rd century.

Key words: *domus*, *Ariminium*, *chirurgo*, Imperial Roman period, domestic architecture, professional spaces, archaeological remains, private art, surgical instruments, medicine.

INDEX

1. INTRODUCCIÓ	2
1.1. Presentació i justificació del tema	2
1.2. Hipòtesi de partida i objectius	3
1.3. Metodologia	3
1.4. Estat de la qüestió	4
2. ANÀLISI ARQUITECTÒNIC I HISTÒRIA CONSTRUCTIVA	5
2.1. Context històric de la <i>domus</i>	5
2.2. Lectura estructural i funcional	8
2.3. Pàtina històrica del jaciment arqueològic	12
3. ANÀLISI DE LES RESTES ARQUEOLÒGIQUES	13
3.1. Aparell decoratiu	13
3.1.1. Pintura mural	14
3.1.2. Decoració de les cobertes	18
3.1.3. Mosaics i paviments	19
3.1.4. Altres elements ornamentals	24
3.2. Mobiliari i objectes d'ús domèstic	26
3.3. Instruments quirúrgics	30
4. RECONSTRUCCIÓ DEL <i>CHIRURGO</i> DE RÍMINI	33
4.1. Identificació del propietari	34
4.2. Cirurgia i pràctica mèdica a l'antiga Roma	36
4.3. Entorn social i vida quotidiana	39
5. POSADA EN VALOR DE L'OBRA	42
5.1. Moment de la descoberta	42
5.2. Museïtzació del conjunt i programa d'actuació	44
6. CONCLUSIONS	47
7. BIBLIOGRAFIA	50
8. ANNEXOS	53
8.1. Annexos gràfics	53
8.2. Fitxes tècniques	78

1. INTRODUCCIÓ

1.1. Presentació i justificació del tema

El treball que es presentarà a continuació consisteix en una recerca multidisciplinària de l'àrea arqueològica de la *domus del chirurgo* a Rímini, Itàlia. Es tracta d'un habitatge romà de la segona meitat del segle II e.c, presumiblement, enderrocant les invasions bàrbares del següent segle. En concret, es portarà a terme l'estudi del cas de l'últim propietari documentat, el cirurgià de Rímini. Es pretén desglossar una mirada transversal que permeti abordar els diferents àmbits d'investigació del jaciment. Es proposa traçar un recorregut per la història, l'arquitectura, les restes arqueològiques, l'art i la medicina.

La residència, des del seu punt de vista material, estètic i funcional, se'ns presenta com una porta oberta al coneixement de la vida social, domèstica i professional de la ciutat de Rímini en l'època imperial romana. En concret, la casa esdevé, no només, un espai funcional sinó també un reflex material de la identitat de l'últim habitant. Les restes arqueològiques revelen el seu estatus, professió, gustos, relacions, manera de viure i mentalitat. Es converteixen en un mitjà de representació social i personal, en una extensió de la pròpia personalitat i caràcter. Així doncs, el treball pretén interpretar la llar com a biografia espacial, narradora silenciosa d'una història personal i col·lectiva. En ella convergeixen fragments de la vida quotidiana i professional del cirurgià, així com, dels costums i les formes de residir de l'època. Tal com diu Gaston Bachelard, en el seu assaig *La Poética de l'espai*, la casa recull tot el que és l'individu, tots els seus pensaments, sense ella l'individu seria un ésser dispers¹.

L'interès personal per l'antiguitat romana ha portat a la tria d'aquest tema d'investigació. Aquest curs 2024-2025 he realitzat una estada Erasmus+ Estudis a Bolonya i, des d'un principi, he volgut centrar la meua recerca en una qüestió que em quedi geogràficament a prop. D'aquesta manera, dispo de l'oportunitat d'observar, investigar i aprendre, directament, l'aspecte seleccionat. Per primera vegada, se m'ha donat la possibilitat de poder accedir a la font d'informació antiga de manera explícita, còmoda i freqüent. Estic convençuda que l'experiència en primera persona permet un aprenentatge vivencial i detallat del cas, captar matisos que amb la distància no es perceben. En aquest punt, es vol ressaltar la importància de l'exploració *in situ* i del contacte físic amb l'obra. Això facilita copsar minuciosament les dimensions estructurals, l'orientació espacial, la textura dels materials i la relació de la peça amb l'entorn.

En un primer moment, vaig centrar la meua recerca a la ciutat on resideixo actualment, Bolonya. No obstant això, el meu interès per la restauració i la conservació del patrimoni em va portar a ampliar els límits territorials i englobar la regió de l'Emília-Romanya. En aquest punt vaig descobrir l'existència de l'àrea arqueològica de la *domus del chirurgo* a Rímini. Per una banda, em sembla interessant poder centrar la meua investigació en l'arquitectura d'habitabilitat romana i com aquesta pot esdevenir una manifestació del seu context. L'edifici i els seus elements arqueològics ens permeten aproximar-nos als individus que vivien en ell, el seu dia a dia i el seu entorn econòmic, social i cultural. Per l'altra, la temàtica em dona

¹Gaston Bachelard. *La Poética del espacio*, San Diego, Fondo de Cultura Economica, 1965, p. 30.

l'oportunitat d'analitzar de prop el procés de descoberta, actuació i museïtzació d'un cas arqueològic concret. En particular, em sembla d'especial importància poder examinar com el jaciment s'integra en la ciutat actual i es relaciona amb els habitants contemporanis.

1.2. Hipòtesi de partida i objectius

Les curiositats esmentades anteriorment, m'han dut a definir la hipòtesi de partida del meu treball i detallar els seus objectius. La recerca pretén comprovar si, per mitjà de l'observació, la investigació i la documentació de les troballes del jaciment, es pot aconseguir una aproximació històrica fidedigna tant del context geogràfic i social com de la reconstrucció vital i identitària de l'últim propietari de la *domus*.

Per verificar aquesta hipòtesi es planteja començar amb l'anàlisi del contenidor físic, l'habitatge. El primer objectiu se centra en l'evolució arquitectònica i constructiva de la *domus* per comprendre les seves reestructuracions degudes a les noves necessitats, pràctiques i usos dels espais al llarg del temps. A continuació, es passa a examinar el contingut material per aconseguir el segon objectiu. Aquest planteja l'estudi tant de l'aparell decoratiu i artístic com de les restes arqueològiques, mobiliari i les eines quirúrgiques. Es vol emfatitzar, principalment, en la rellevància de la *domus del chirurgo* dins l'estudi de la medicina i les pràctiques sanitàries romanes. Seguidament, es prossegueix amb la consideració del protagonista humà de la indagació, el cirurgià de Rímmini. El tercer objectiu pretén construir el context social i la vida quotidiana del propietari, reconeixent el seu àmbit professional i el seu entorn domèstic, familiar i relacional. Per acabar, s'aprofundeix en la història moderna del conjunt, la seva descoberta, valorització i museïtzació. Es pretén parlar, en el quart objectiu, de la relació actual entre l'àrea arqueològica i el públic contemporani, els reptes en l'àmbit de la conservació i la restauració moderna, així com, del debat entorn el patrimoni artístic i cultural dins els espais urbans.

1.3. Metodologia

La metodologia aplicada en el treball ha consistit en la cerca acurada de la bibliografia disponible sobre el tema. S'ha tingut accés, a bona part d'aquesta, a través les publicacions en línia i la possibilitat d'agafar els llibres en préstec del centre *SBN UBO*. Aquest últim inclou aproximadament unes tres-centes biblioteques de diferents afiliacions: *Alma Mater Studiorum University of Bologna*, Servei de Patrimoni Cultural de la Regió Emília-Romanya, Ajuntament de Bolonya, Ciutat Metropolitana, entre d'altres. Tots ells cooperen per gestionar un catàleg col·lectiu i garantir l'accés als documents i la informació. Cal esmentar que el gros de la bibliografia consultada està disponible només en llengua italiana. Per tant, s'ha hagut de realitzar una lectura lenta i atenta d'ella, una traducció paral·lela i una anotació constant de les dades més rellevants. S'ha donat especial importància a la confrontació entre les diferents publicacions i al contrast de la informació. Mitjançant un estudi comparatiu, s'ha pretès aconseguir una certa veracitat en les referències recollides i exposades al llarg del treball. En atenció a això, una de les principals consideracions del procés de creació ha estat l'aplicació d'un correcte sistema de citacions.

Al llarg d'aquest treball s'ha seguit una estratègia d'investigació basada en l'anàlisi comparativa que ha permès contextualitzar i interpretar de manera més precisa les troballes del jaciment de la *domus del chirurgo* de Rímini. S'ha pres com a referència altres àrees arqueològiques que presenten elements similars des del punt de vista arquitectònic, decoratiu o funcional amb l'objecte d'estudi. Aquest enfocament ha resultat especialment útil a l'hora d'examinar les restes materials de l'habitatge, tant el seu aparell decoratiu, els béns mobles com el conjunt d'instruments quirúrgics. Les equiparacions amb altres *domus* de cronologia i característiques afins han permès valorar les particularitats de la residència de Rímini així com identificar els patrons comuns en l'àmbit domèstic i professional del món romà. El mètode comparatiu no només ha afavorit la comprensió del context específic sinó que també ha permès establir connexions entre diferents realitats arqueològiques, contribuint així a una visió més global del context imperial romà.

1.4. Estat de la qüestió

En termes generals, coneixem el conjunt de la *domus del chirurgo* gràcies a les campanyes d'excavació arqueològiques realitzades en el jaciment. A partir d'aquestes tasques, s'ha generat una producció científica abundant, que inclou monografies, estudis específics i publicacions en revistes especialitzades. Aquestes centren la seva recerca en diferents aspectes de la troballa, des de l'arquitectura, els elements decoratius fins a l'instrumental mèdic o el context històric del cirurgia. Dintre de la varietat d'obres escrites associades a la *domus*, cal destacar la important aportació de Jacopo Ortalli i Maria Luisa Stoppioni.

Del 1980 al 2001, Ortalli va treballar en la Superintendència Arqueològica de l'Emília-Romanya com a director del Museu Arqueològic Nacional de Sarsina i cap de protecció i recerca en els territoris de Bolonya, Claterna, Rímini, Sarsina i la vall del Savio. Va realitzar excavacions en contextos que daten des de l'època protohistòrica fins a la baixa edat mitjana. Durant els seus vint anys d'activitat a Rímini, Ortalli va tenir la direcció científica de les nombroses intervencions promogudes per l'Estat i realitzades per la Superintendència. Entre les seves troballes públiques destaquem la descoberta dels diversos sectors de *domus* del *Palazzo Massani*, la Cambra de Comerç de la via Sigismondo, el teatre Galli i la casa del cirurgia. En relació amb la valorització de les descobertes de la ciutat, Ortalli va promoure i va seguir moltes de les museïtzacions de les *domus*, entre les quals, sobresurt la del *chirurgo* de plaça Ferrari. D'aquesta última, va participar durant més de deu anys en l'excavació i també en la definició del projecte de millora. Pel que fa als materials trobats, Ortalli va donar suport als responsables de la secció arqueològica del *Museo della Città* en la definició dels criteris d'exposició i en la selecció de les troballes que s'exhibeixen en la nova distribució. Al llarg de la seva carrera professional, ha publicat uns dos-cents títols entre monografies, assajos, articles en revistes especialitzades i en actes de congressos.

Així mateix, Maria Luisa Stoppioni és llicenciada en Lletres Modernes, Història Antiga i, especialitzada en Arqueologia, per la Universitat de Bolonya. Del 1982 al 1994, va treballar com a assistent d'excavació en la Superintendència Arqueològica de l'Emília-Romanya. Durant aquest període, va participar en nombroses excavacions com en la *domus dei tappeti di pietra* a Ravenna o la *domus del chirurgo* a Rímini. A més de la important aportació

d'Ortalli i Stoppioni en la qüestió, es vol citar també la rellevància de Luigi Malnati, Stefano De Carolis, Angela Fontemaggi i Orietta Piolanti en el descobriment, estudi i posada en valor de l'àrea arqueològica.

2. ANÀLISI ARQUITECTÒNIC I HISTÒRIA CONSTRUCTIVA

La *domus del chirurgo* de Rímini constitueix un testimoni de l'arquitectura domèstica romana d'època imperial. El primer apartat del treball se centra a analitzar l'habitatge des del seu punt de vista arquitectònic. S'analitzarà la concepció original de l'obra, així com, la seva evolució al llarg del temps.

A través l'estudi del context en què va ser creada la *domus*, els materials, les tècniques constructives emprades, la disposició dels espais i els seus usos es pretén comprendre no només el disseny formal sinó també les necessitats, aspiracions i gustos del propietari. Començarem situant la casa en el seu context geogràfic, cronològic i social. A continuació, s'abordarà l'arquitectura domèstica del món romà, en concret, del període imperial a Rímini. En l'estudi de l'edifici s'examinarà la planimetria, distribució espacial, tècniques, materials constructius i funcions dels diferents espais.

Per acabar, s'aprofundirà en la pàtina històrica de l'edifici, les seves transformacions i els estrats que ha anat acumulant al llarg dels segles. L'objectiu és mostrar els seus canvis i processos històrics en el transcurs del temps. L'empremta material de la *domus del chirurgo* ens permet parlar de l'esdevenir de la ciutat i de l'arqueologia urbana local.

2.1. Context històric de la *domus*

L'eix vertebrador del treball és l'estudi de l'àrea arqueològica coneguda amb el nom de la *domus del chirurgo*. Geogràficament, l'obra es contextualitza a Rímini, ciutat de la regió de l'Emília-Romanya situada en el nord-est d'Itàlia a la vora del mar Adriàtic. Es tracta d'un habitatge romà situat cronològicament en la segona meitat del segle II e.c. El conjunt va ser descobert en el 1989, durant els treballs de sistematització dels jardins públics de la plaça Ferrari. El nom del jaciment es deu a la troballa d'un extraordinari instrumental mèdic que ha permès donar una lectura de la funció de l'espai i la professió del propietari. Conservem els materials quirúrgics perquè van ser esfondrats sota l'habitatge després l'incendi de mitjan segle III.

La colònia va ser fundada pels romans en el 268 a.e.c amb el nom d'*Ariminum*, per la seva proximitat amb la desembocadura del riu Ariminus. Durant aquell any, els romans van instaurar una comunitat de diferents territoris dins l'àrea compresa entre els rius Ariminus i Ausa². El sector ja havia estat, prèviament, habitat pels etruscs, umbres, grecs, picentins, samnites i gals³. *Ariminum* va ser la primera colònia de dret llatí al nord dels Apenins. Aquest títol li va atorgar prestigi i autonomia. Estratègicament, la regió s'estableix en el punt d'encreuament entre la via Flamínia i la via Emília. Es tracta d'un lloc ben posicionat entre el mar Adriàtic, els Apenins i la Plana Padana.

²Jacopo Ortalli. "L'urbanistica di Rimini Romana". *"La stanza del chirurgo": una domus romana a Piazza Ferrari: primi risultati di una ricerca archeologica: mostra documentaria*, Rímini, Comune di Rimini, 1991, p. 2.

³Oriana Maroni; Maria Luisa Stoppioni. *Storia di Rimini*, Cesena, Il Ponte Vecchio, 1997, p. 25.

El 220 a.e.c., la via Flamínia va permetre la connexió entre *Ariminum* i Roma, l'any 187 a.e.c., la via Emília va unir la ciutat amb Piacenza i la via Popília-Annia va connectar *Ariminum* amb Ravenna, Adria, Pàdua, Altinum i Aquileia al 132 a.e.c (figura 1). Les tres sendes van desenvolupar un paper fonamental per al comerç, els moviments de l'exèrcit romà, la circulació de la població i la reorganització del territori. *Ariminum* va esdevenir un important centre de comunicació terrestre entre el nord, centre i sud de la península Itàlica (figura 2). El seu port marítim, situat en la desembocadura del riu, també va contribuir al desenvolupament de l'economia de la ciutat a través del comerç. L'agricultura pròpia, basada en el cultiu de cereals, fruiters, vinyes, oliveres i hortalisses, satisfieia principalment les necessitats locals⁴.

En el transcurs de les guerres civils de l'últim segle republicà, *Ariminum* va mantenir-se fidel al poble romà. Per la seva lleialtat centenària a Roma, va obtenir la ciutadania romana l'any 90 e.c i la categoria de Primer Municipi Cispadà.

Durant l'imperi romà, la ciutat es consolida com a centre urbà ben planificat i dotat d'importants infraestructures com el Pont de Tiberi, l'Arc d'August i un sòlid circuit de muralles. Es promou la construcció del teatre, amfiteatre, termes i temples com a reflex del seu auge i romanització⁵. També es du a terme la regularització de la xarxa d'aqüeducte, del sistema de clavegueram i dels carrers, pavimentats i elevats en alguns trams⁶. Aquesta sèrie d'intervencions arquitectòniques, monumentals i infraestructurals van renovar per complet la fisonomia de la ciutat⁷. La colònia es divideix en una quadrícula octogonal de vies organitzades al voltant del *decumanus maximus* i el *cardo maximus*. A la cruïlla dels dos carrers principals s'instaura el fur, la gran plaça pública de la ciutat i principal centre polític, econòmic i religiós⁸. La xarxa de *cardine* i *decumani* menors delimitava les *insulae* rectangulars i de dimensions no uniformes (figura 3).

Les excavacions arqueològiques donen testimoni d'una ciutat pròspera fins al segle III e.c.⁹ S'estima que, a finals del segle II, la colònia comptés amb uns 10.000 habitants. Després d'un llarg període de pau i esplendor en què les antigues muralles de la ciutat devien esdevenir inútils i parcialment desmantellades, durant el segle III, la inestabilitat política, militar i la imminència d'invasions bàrbares van induir a la renovació de les defenses urbanes amb la incorporació d'un gruixut mur de maó amb nucli intern de ciment sobre els fonaments de pedra de la muralla republicana¹⁰. Tal com esmenta Jacopo Ortalli, és significatiu que l'única iniciativa arquitectònica important de l'època sigui de caràcter defensiu¹¹.

⁴Giancarlo Susini; Andreina Tripponi. *Analisi di Rimini antica: Storia e archeologia per un museo*, Rimini, Comune di Rimini, 1980, p. 37.

⁵Maroni; Stoppioni. *Storia di Rimini*, p. 41.

⁶Maroni; Stoppioni. *Storia di Rimini*, p. 43-44.

⁷Maria Grazia Maioli. "Rimini: l'edilizia abitativa". Mirella Marini (ed.) *Aemilia, La cultura romana in Emilia Romagna dal III secolo a. C. all'età costantiniana*, Venècia, Marsilio, 2000, p. 507.

⁸Ortalli. "L'urbanistica di Rimini Romana", p. 2.

⁹Thierry Dutour. *La ciudad medieval. Orígenes y triunfo de la Europa urbana*, Buenos Aires, Paidós, 2005, p. 85.

¹⁰Ortalli. "Le mura romane di Rimini". *"La stanza del chirurgo"...*, p. 5.

¹¹Ortalli. "Rimini: la città". Marini (ed.) *Aemilia, La cultura romana...*, p. 506.

La *domus del chirurgo* s'edifica, en el segle II, a l'extrem nord de la ciutat, davant la conca portuària oberta a l'Adriàtic. La línia de costa original, que vorejava la zona urbana i tallava obliquament la seqüència ordenada d'illes, va influir en la topografia de l'indret. La *domus del chirurgo* es va situar dins d'una *insulae* trapezoidal truncada per la senda que resseguia en diagonal la costa¹² (figura 4).

El terme *domus* al·ludeix a l'habitual model residencial romà del període republicà i imperial. És diferència de la vil·la perquè aquesta se situa fora de les muralles, en ambients rurals. La mida i els luxes de les cases urbanes romanes variaven segons les possibilitats de cada família. Les troballes arqueològiques demostren que els habitatges situats dins les *insulae* rimineses eren, sovint, d'un nivell qualitatiu notable¹³. L'extracció, de les ruïnes de la *domus del chirurgo*, de fragments de decoracions murals, mosaics, objectes mobles i ornaments d'alt nivell tècnic i formal són mostra d'una edificació domèstica refinada i d'un propietari prestigiós i amb abundant poder econòmic.

Maria Grazia Maioli, considera *Ariminum* la ciutat de la regió VIII *Aemilia*, actual Emília-Romanya, que més dades ha permès testimoniar dins l'àmbit d'estudi de la construcció privada romana. Les *domus* rimineses de l'època republicana presentaven generalment una combinació d'espais residencials i productius. Amb la reorganització urbanística, iniciada en època augustal, es du a terme la descentralització de la producció i la monumentalització de les zones més representatives de la ciutat¹⁴. Les *domus* rimineses de l'època imperial es caracteritzen per l'ampliació dels espais, la presència de peristils i la diferenciació entre les estructures de servei i els àmbits residencials¹⁵. Les troballes de la *domus del chirurgo* evidencien l'existència de dos patis interiors sense pòrtics, almenys pel que fa a la fase principal de la seva construcció¹⁶. La part conservada del jaciment presenta una àrea residencial privada i una estructura secundària amb entrada independent respecte a l'accés principal i pati propi. L'espai va ser utilitzat com a taverna medica domestica i incloïa un *cubiculum* i un *tablinum* comunicats entre si.

La pau social i el benestar econòmic de l'*Ariminum* imperial van afavorir el notable creixement de la ciutat des del punt de vista urbanístic i de l'arquitectura monumental. A partir d'aquest període, es desenvolupa una significativa atenció a l'estètica dels espais residencials, principalment els representatius, com els menjadors i les sales d'estar, destinats a rebre convidats. Les cases privades d'*Ariminum* comencen a seguir la tipologia de la *domus* romana-itàlica caracteritzada per ser un habitatge unifamiliar de dues plantes amples i espais disposats regularment¹⁷.

Per a Manlio Masini, l'arquitectura residencial de la Rímini imperial, amb els seus aparells decoratius dels menjadors, vestíbuls, dormitoris, passadissos i sostres, permet comprendre

¹²Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'". Marini (ed.) *Aemilia, La cultura romana...*, p. 513.

¹³Stoppioni. "Le domus di Rimini". *"La stanza del chirurgo"...*, p. 7.

¹⁴Maioli. "Rimini: l'edilizia abitativa", p. 507.

¹⁵Stoppioni. "Le domus di Rimini", p. 7.

¹⁶Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 515.

¹⁷Ortalli. "L'edilizia abitativa nella Rimini Imperiale". Manlio Masini (ed.) *I colori delle domus di Ariminum, Ariminum. Storia, arte e cultura della Provincia di Rimini*, XXIV / 6, novembre - dicembre 2017, p. 7.

l'evolució de la societat i el gust de l'època¹⁸. L'articulació i la decoració dels espais residencials riminesos són reflex de l'evolució de les maneres de vida i particularment, durant l'època imperial on ens trobem una ciutat viva i pròspera. La colònia era vista com un centre de trànsit i comerç que garantia un benestar generalitzat vinculat als recursos de la terra i el mar, celebrat a través les decoracions acolorides de les cases nobles¹⁹. Les dependències de la *domus del chirurgo* van ser concebudes com a unitats narratives per mitjà de les decoracions murals i pavimentades. Van adquirir un paper fonamental en la comunicació del rang i la cultura del *dominus*, de la jerarquia i la funcionalitat dels espais, així com de l'articulació de les diferents estances internes²⁰.

Durant aquest període cronològic, esdevé força habitual la restauració d'edificis privats preexistents. Es porta a terme una modernització i ampliació dels habitatges sovint mitjançant la redistribució, refuncionalització i renovació decorativa dels espais. Ortalli assenyala que, tot i que aquestes pràctiques estaven esteses per tota la ciutat, es concentraven principalment en el sector nord-oriental vora la costa del mar²¹. Un exemple clar d'aquest fenomen el trobem en el cas de la *domus del chirurgo*.

2.2. Lectura estructural i funcional

En el sector nord de l'àrea d'excavació de la plaça Ferrari es conserven les restes de la *domus del chirurgo* (figura 4). No obstant això, amb motiu de la descoberta d'un tram de paviment en *opus signinum* en els nivells inferiors d'excavació de la zona, s'ha demostrat la precedent existència d'un conjunt residencial republicà. Es creu, però, que seria en època imperial quan el sector occidental de l'illa seria ocupat per un complex edificat estable i persistent. La transformació radical de l'ala nord del complex es remunta a la segona meitat del segle II amb l'estrenyiment de la zona al descobert de l'antic peristil, el tancament progressiu i la demolició parcial del doble pòrtic triangular i la subdivisió dels espais interns recolzats en el mur de tancament vers el mar i disposats en dues plantes²².

Les descobertes arqueològiques descriuen la *domus del chirurgo* com una estructura residencial de gran qualitat, compacta i ben articulada (figura 5). El conjunt es constitueix d'estances domèstiques i una dependència *adiectus* amb dos espais. Es tracta, per tant, d'un allotjament destinat a la residència i a les activitats laborals del *dominus*²³. Malgrat l'autonomia formal de l'estança annexa, es creu que aquesta pertanyia a la unitat domiciliar com a àrea professional.

La troballa d'un instrumental mèdic compost per més de cent cinquanta peces quirúrgiques, morters, balances i recipients per a la preparació, conservació i aplicació de medicaments permet testificar la professió del propietari de la *domus* de mitjan segle II, un metge cirurgià

¹⁸Masini. *I colori delle domus di Ariminum*, p. 5.

¹⁹Anna Bondini; Angela Fontemaggi; Orietta Piolanti. "Un viaggio nelle domus di Ariminum". Masini (ed) *I colori delle domus di Ariminum*, p. 7.

²⁰Bondini; Fontemaggi; Piolanti. "Un viaggio nelle domus di Ariminum", p. 6.

²¹Ortalli. "L'edilizia abitativa nella Rimini Imperiale", p. 9.

²²Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 513.

²³Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 516.

de gran habilitat i experiència²⁴. El nucli adjacent, per tant, concorda amb una espècie de taverna mèdica domèstica amb funció de rebuda, consulta, observació, tractament dels pacients, hospitalització i preparació de les substàncies medicinals.

Dintre l'anàlisi planimètrica, la *domus del chirurgo* mostra un desenvolupament transversal format per una juxtaposició de diferents estances articulades de manera asimètrica i en seqüència escalar per tal d'adaptar-se a la superfície triangular del doble pòrtic i a l'obliquïtat del mur de tancament de la zona nord (figura 6). La planimetria manifesta una distribució racional i orgànica del conjunt que pren en consideració els recorreguts interns i la funcionalitat de cada espai. S'estableix una diferència entre les zones obertes, de pas, residencials i servicials²⁵.

Probablement, l'enllaç dels dos nuclis arquitectònics es realitzava a través d'un vestíbul rectangular, al qual també es podia accedir per una entrada independent. El *vestibulum* (1) s'obria al cardo menor, avui en dia anomenat via Giovanni XXIII. Aquest, segurament, conduïa a un pati enjardinat estret (2) que permetia l'arribada al passadís distribuïdor principal de l'habitatge i eix de connexió entre les diferents estances interiors. Tal com ens exposa Ortalli, les residències romanes imperials no acostumaven a tenir els espais oberts, patis i jardins, centralitzats. Sovint es traslladaven fora de la mateixa *domus* o en zones marginals d'aquesta²⁶. La *domus del chirurgo* disposava d'un *triclinium*, un *cubiculum* i dues *tablinums*. Una d'elles es presenta com el despatx mèdic on el propietari visitava i operava els pacients. Es pensa que també els podria hospitalitzar en el *cubiculum*.

El *fauces* (3) de la *domus* disposava de quatre entrades. Les cambres eren delimitades per murs d'argila i decorades amb frescos policromats i paviments en mosaic amb motius geomètrics, florals i figurats. Partint del cantó oest, la primera habitació era de forma trapezoidal i amb entrada en angle, el que fa pensar que estaria disposada en la cantonada de l'edifici. Ortalli considera que la seva decoració en mosaic amb tres grans franges lliures als costats fa pensar que es tractaria d'un triclini (4), el menjador de la *domus*²⁷. L'estança consecutiva es tractava d'un petit *cubiculum* (5) amb una decoració en mosaic que permetia deixar lliure el sector occidental. D'aquesta manera es creava, dins l'habitació, una zona més resguardada destinada a acollir el *lectus*. S'han testimoniat restes del marc de fusta del llit i les cordes de la xarxa. Els arqueòlegs l'interpreten com un ambient destinat a la cura i l'hospitalització dels pacients²⁸. Tot seguit, es trobaria l'espai més prestigiós i representatiu de l'habitatge. Es tracta d'una sala d'estar i representació (6) caracteritzada per la presència d'un mosaic policromat amb la representació d'Orfeu. Aquesta estança esdevé el punt focal

²⁴Ortalli. *La domus del Chirurgo e gli scavi archeologici di piazza Ferrari*, Villa Verucchio, La Pieve Poligrafica Editore, 2007, p. 9.

²⁵Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 515-517.

²⁶Stoppioni. "le domus di Rimini", p. 7.

²⁷Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 516.

²⁸Francesca Fagioli; Riccardo Helg; Angelalea Maltieri; Monica Salvadori. "La taberna medica e il cubiculum". Masini (ed.) *I colori delle domus di Ariminum*, p. 24.

de tota l'articulació planimètrica del conjunt²⁹. En ella es va trobar el kit d'instruments quirúrgics, el que suggereix que la cambra s'utilitzaria com a estudi i laboratori professional.

La interpretació de l'estança és reforçada pel testimoni d'altres casos similars. Citem les troballes de l'àrea arqueològica de Pompeia relatives al sistema sanitari de la ciutat romana. La zona disposava d'una àmplia varietat d'instal·lacions mèdiques. Moltes de les sales arqueològiques suggereixen la presència de metges, cirurgians i veterinaris. Es pensa que l'activitat professional, en la majoria dels casos, es realitzava dins l'edifici residencial³⁰. Esmentem, per exemple, la casa del metge dels gladiadors, la casa del metge *nuovo*, la casa del metge *nuovo* II i la casa del *chirurgo*. En totes elles, s'han trobat instruments quirúrgics. El fresc d'Enees ferit i curat pel metge Japix, datat del segle I e.c. i revelat en el triclini de la casa de Siric, posa també de manifest la pràctica mèdica del període (figura 7). L'escena mostra el metge agenollat curant amb un bisturí el tall de la cuixa dreta d'Enees. A la casa *del chirurgo*, tant de Pompeia com de Rímini, s'han trobat eines similars a la que apareix representada en el fresc.

El *cubiculum* i el despatx mèdic estaven comunicats entre si i àmpliament decorats amb mosaics i pintures murals. Aquesta peculiaritat ha permès emfatitzar en la proposta que la decoració artística era part integral dels edificis antics, no només de les habitacions privades sinó també dels llocs públics i de treball³¹. En l'extrem est del passadís s'ubicava l'*oecus* (7), l'última dependència de la planta baixa també amb funció de sala d'estar i recepció.

En una distribució perimetral més marginal, es trobaven les dependències de servei i la latrina (8). En l'apèndix de les actes de la Conferència Internacional sobre Medicina Antiga celebrada el 12 de juny de 2008 a Rímini, se suggereix la presència d'un *praefurnium* (9) i d'una habitació, de tipus *laconicum* o *sudatorium* (10), amb calefacció per hipocaust i *tubuli parietali*³². Ortalli explica que les cases imperials sovint estaven equipades amb sistemes de calefacció³³. La seva presència també es pot associar a la pràctica dels banys de vapor i dels tractaments termals testificats, de manera generalitzada, en els tractaments de medicina antiga³⁴. A propòsit d'això, mencionem el sistema de calefacció de les Termes Estabianes (figura 8). Les restes arqueològiques de l'àrea pompeiana ens permeten analitzar, de manera precisa, el seu *praefurnium*, *vaporarium*, *suspensurae* i *tubuli parietali*. L'aire calent circulava, sota el paviment, per una gran canonada suspesa sobre petites pilastres de maons. L'aire pujava a les estances gràcies als tubs instal·lats entre les parets³⁵.

²⁹Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 516.

³⁰Carlos C. Álvarez. *Roma: imperio, cultura y medicina*, Acta Médica del Centro, vol.12, n. 2, 2018, p. 1158-1160.

³¹Fagioli et al. "La taberna medica e il cubiculum", p. 24.

³²Stefano De Carolis; Valeria Pesaresi. *Medici e pazienti nell'antica Roma. La medicina romana e la domus "del Chirurgo" di Rimini. Atti del Convegno internazionale (Rimini, 12 giugno 2008)*, Historica, n. 40, 2009, p. 141-143.

³³Ortalli. "Materiali e tecniche di costruzione". "La stanza del chirurgo", p. 29.

³⁴De Carolis et al.. *Medici e pazienti nell'antica Roma...*, p. 141-143.

³⁵Nicola Ruggieri; Stefano Galassi; Giacomo Tempesta. *I terremoti del I secolo d.C. a Pompei. Osservazioni intorno ai danni e consolidamenti nelle Terme Stabiane con particolare riguardo ad uno sperone nel Destrictarium*, RA restauro archeologico, vol. 26, n. 2, 2018, p. 78.

La zona residencial del *chirurgo* de Rímini es complementava amb altres habitacions situades en la planta superior de l'edifici, poc documentades perquè van quedar completament destruïdes amb motiu de l'incendi de l'habitatge. Se suggereix, però, que estarien disposades just al damunt de les tres estances inferiors més properes al cantó oest. La troballa d'àmfores, ceràmiques i ganxos de bronze, sobre el triclini, evidencia l'existència d'una mena de rebost, espai per emmagatzemar els aliments, i de la cuina. De les ruïnes acumulades en el despatx mèdic i provinents del nivell superior de l'habitatge, es va localitzar una petita caixa de fusta amb una gran quantitat de monedes a l'interior. Giorgia Ghiretti comenta que, aparentment, durant i després dels esdeveniments que van causar la destrucció de la *domus*, no es va extreure res. El tresor de monedes i el conjunt d'eines quirúrgiques reforcen la seva hipòtesi. Així doncs, es té la raonable certesa de tractar amb un arsenal mèdic complet, conservat en el seu propi context d'ús i acuradament excavat³⁶.

Ortalli destaca la varietat de solucions adoptades des del punt de vista tècnic i constructiu i el gran ús de materials precedents per a la construcció de l'edificació³⁷. Les estructures portants, conservades només en la seva part inferior, van ser realitzades amb murs de dues tipologies. Les parets exteriors i perimetrals tenien un aspecte més massís gràcies a la col·locació de fileres regulars de maons units amb calç. Els murs interns que dividien les diferents estances eren més fràgils i estaven construïts amb argila crua, premsada i revestida de guix (figura 9). Esdevenen un testimoni inusual de la difusió de les tècniques pobres en edificis de notable valor arquitectònic. Entre les ruïnes conservades del conjunt, es van trobar restes de paviment de la probable segona planta residencial i fragments de teules, algunes amb la marca del fabricant, que originalment haurien sigut emprades per encobrir la coberta.

Pel que fa al paviment, per a les cambres de servei, es van emprar rajoles de terracota hexagonals o maons rectangulars per *opus spicatum*. En canvi, les dependències residencials i els espais representatius de la *domus* estaven decorats amb composicions de mosaic³⁸. S'ha proposat definir el propietari com un home refinat, culte i d'alta extracció social. El mobiliari i la decoració de la *domus del chirurgo* manifesten el seu gust oriental. Un clar exemple el trobem en els mosaics pavimentats que, amb temes d'època llunyana, revelen la tendència asiàtica³⁹.

D'altra banda, com explica Ortalli, algunes estances devien ser escalfades mitjançant conductes murals fets amb maons buits que permetien el pas de l'aire calent provinent de forns especials, testimoniats durant l'excavació⁴⁰.

³⁶Giorgia Ghiretti. *Un ambulatorio medico antico: due libri recenti sul "Chirurgo di Rimini"*, Papyrotheke, num. 1, 2010, p. 82.

³⁷Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 513.

³⁸Ortalli. "Materiali e tecniche di costruzione", p. 29.

³⁹Angela Fontemaggi; Orietta Piolanti. *Mosaici di Rimini Romana*, Bolonya, Minerva edizioni, 2016, p. 84-87.

⁴⁰Ortalli. "Materiali e tecniche di costruzione", p. 29.

2.3. Pàtina històrica del jaciment arqueològic

La *domus del chirurgo*, junt amb altres residències de la ciutat, va ser enderrocada per causa dels incendis de la segona meitat del segle III (figura 10). Les consideracions arqueològiques, entre elles els materials i les monedes trobades durant les excavacions, vinculen l'esdeveniment amb les incursions dels alamans entre el 258 i 260 e.c⁴¹. Les tribus germàniques van envair diverses àrees del nord i centre d'Itàlia fins a ser derrotats, prop de Milà, per les tropes de l'emperador Galeri⁴². Després de l'incident, es va dur a terme la construcció de les noves muralles de la ciutat.

Moltes de les zones destruïdes, entre elles la *domus del chirurgo*, no van ser posteriorment edificades, símbol de la crisi urbana de l'època. En bona part de la ciutat es crea una bretxa entre el teixit urbà de l'època imperial i el de l'època tardoantiga, datada entre els segles V i VI. El trasllat de la seu imperial a Ravenna, realitzat per Honori el 402, va implicar una revitalització parcial de les ciutats de la regió amb la construcció de noves residències luxoses habitades per alts funcionaris de la cort.

El terreny de la *domus del chirurgo* queda abandonat per un llarg període temporal. La zona sud orientada al *decumanus* va ser reocupada, en el segle V, per un nou complex residencial de tipologia palacial. L'edificació tardoantiga va ocultar bona part de les restes de la *domus* anterior (figura 11). Al segle IV, en ocasió de la guerra entre els gots i els bizantins, el palau comença a evidenciar signes de decadència fins a arribar a la seva completa demolició. L'àrea va albergar, posteriorment, un petit cementiri utilitzat fins al segle VII i possiblement connectat a un edifici religiós proper. La pràctica cristiana, llavors aplicada, permetia realitzar enterraments en la ciutat com demostra la troballa d'algunes tombes en la zona excavada (figura 12).

A partir del període medieval, l'àrea va ser reaprofitada per noves construccions residencials. Hi ha també el testimoni de diverses estructures realitzades, en l'espai, entre els segles XVI i XVIII. Entre elles, uns quants pous de maçoneria i sitges de gra pertanyents als complexos religiosos veïns de Sant Patrignano i els Convertits⁴³. Generalment, les sitges construïdes eren de forma ovoide i s'empraven per emmagatzemar aliments. Un cop queien en desús, s'omplien de runes i residus. En certs casos, la seva constitució va suposar el deteriorament parcial dels mosaics romans de la *domus del chirurgo*⁴⁴.

L'excavació arqueològica de la zona, iniciada a finals del segle XX, va evidenciar l'existència d'un gran nucli de ceràmica, dins d'una d'aquestes cavitats, que havia malmès les capes antigues de l'indret. Ortalli descriu la troballa com una abundant quantitat d'artefactes, majoritàriament fragmentats, pertanyents a tipologies pròpies de les primeres dècades del segle XVI. La majoria d'aquestes ceràmiques eren residus de fabricació, objectes defectuosos

⁴¹Ortalli. "Il medicus di Ariminum: Una contestualizzazione archeologica dalla domus "del chirurgo"". Giovanni Brizzi; Gabriella Poma (ed.) *Rivista storica dell'Antichità*, XXXVII, 2007, p. 103.

⁴²Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 518.

⁴³Ortalli. *La domus del Chirurgo e gli scavi...*, p. 5-10.

⁴⁴Sauro Gelichi. "Le fasi e le ceramiche tardo e post-medievale nello scavo di piazza Ferrari". *"La stanza del chirurgo"...*, p. 37.

a causa d'errors de cocció o fets malbé durant la fabricació. La seva presència i vinculació amb el procés d'elaboració ceramista esdevé una mostra de l'activitat artesanal de Rímini, ja evidenciada per les fonts escrites i altres troballes procedents de diverses zones de la ciutat. S'apunta a considerar Rímini com a centre de producció i taller de ceràmica entre la baixa edat mitjana i el renaixement. Cronològicament, situem aquesta etapa a partir del segle XV, destacant una certa abundància en la segona meitat del segle i al llarg del segle XVI. Tanmateix, es pot plantejar la hipòtesi que l'activitat de ceramista ja existís en els segles anteriors⁴⁵.

Tal com comenta Ortalli, el conjunt de restes de la *domus del chirurgo*, conservat i museïtzat *in situ* tal com va ser descobert pels arqueòlegs, ofereix la imatge d'una excepcional estratificació històrica i urbana que testimonia dos mil anys de vida de la ciutat⁴⁶.

3. ANÀLISI DE LES RESTES ARQUEOLÒGIQUES

La cultura material es presenta com un mitjà d'apropament a la vida quotidiana i professional del cirurgià de Rímini, l'últim propietari de la *domus*. Les restes arqueològiques excavades ens permeten complementar la informació arquitectònica amb dades tangibles sobre les aficions, hàbits, pràctiques mèdiques i gustos estètics del propietari. L'anàlisi formal i funcional d'aquestes proves, junt amb l'estudi comparatiu amb altres casos coetanis, ens porta a una possible reconstrucció del context econòmic, social i cultural d'*Ariminium* en els segles II i III.

Aquest segon apartat tindrà en consideració bona part dels elements materials excavats en l'àrea arqueològica de la *domus del chirurgo*. S'aprofundirà tant en les restes artístiques com en el mobiliari i els artefactes d'ús domèstic. La residència de Rímini presenta un gran ventall de llenguatges artístics, d'alt valor monetari i elevada qualitat tècnica i estètica. Trobem mostres de pintura en fresc, mosaics, escultures, quadres i arts decoratives aplicades. Després d'abordar els accessoris quotidians, passarem a examinar el gran conjunt d'instruments quirúrgics. Aquest, a més de donar nom al jaciment, esdevé un testimoni clau del sistema mèdic romà i la seva pràctica durant l'era imperial.

3.1. Aparell decoratiu

L'alta qualitat residencial de la *domus del chirurgo* es manifesta a través del seu aparell ornamental. En el món romà, la decoració mural, material i pavimentada exercia un paper imprescindible en la caracterització de l'espai domèstic. Esdevé una important eina de difusió, autorepresentació i propaganda. L'elecció temàtica, estilística i iconogràfica podia al·ludir a certs valors ètics i polítics. Els diferents llenguatges artístics apareixen com un mitjà d'afirmació social, econòmica i cultural dels comitents. Utilitzaven la riquesa ornamental com expressió del seu prestigi, gust i dignitat.

Alhora, el repertori variat d'imatges i colors els acompanyava al llarg de la seva vida quotidiana. Aquest, podia ser de representació, per als atris i triclinis, de reflexió i repòs, per

⁴⁵Gelichi. "Le officine ceramiche riminesi di epoca medievale e moderna". *"La stanza del chirurgo"*..., p. 12.

⁴⁶Ortalli. *La domus del Chirurgo e gli scavi...*, p. 5.

a les habitacions internes i remotes, religiós, per als *lararia* i altres espais de culte domèstic o professional, per a les *botteghe* o estudis privats com el del cirurgià d'*Ariminum*. Les formes ornamentals simplificades podien decorar també zones de servei, per marcar així, les activitats més humils.

Es pressuposa que, bona part de la decoració de l'habitatge de Rímini, s'hauria realitzat coetàniament en el temps. Els mosaics i frescos, principalment, presenten una clara homogeneïtat tant en el disseny com en la construcció. La majoria dels mosaics ens han arribat gairebé intactes o totalment reconstruïbles pel que fa al disseny i les dimensions. Les pintures, però, s'han conservat molt fragmentades i alterades per la calor del foc. Tanmateix, en tots dos grups percebem la prevalença del disseny geomètric i lineal, la recurrència del blanc com a color de fons i l'ús limitat de les figures. Aquestes particularitats ens permeten parlar d'una unitat de gust atribuïble a l'alt estatus econòmic i social del comitent. Tot i que no és possible identificar tallers, es planteja la hipòtesi d'una activitat *in situ*, o en qualsevol cas, en el territori de l'Emília-Romanya. La *domus del chirurgo* reflecteix i incentiva una mena de tendència de l'indret⁴⁷.

3.1.1. Pintura mural

Generalment, com ja s'ha comentat anteriorment, els testimonis preservats de pintura mural romana són escassos i fragmentats. Els materials i les tècniques emprades dificulten la seva recuperació, estudi i conservació. El guix, sobretot si està pintat, és subjecte a un ràpid deteriorament. A més, la recomposició física de les pintures fragmentades és una tasca llarga i complexa i no sempre es donen les condicions per dur-la a terme. Com a excepció, citem els jaciments arqueològics de Pompeia i Herculà, on es pot apreciar la complexitat del sistema d'imatges i colors en fresc romà gràcies a l'extraordinària conservació de bona part de les seves pintures. Pel que fa a la regió de l'Emília-Romanya, han sobreviscut, principalment, els paviments. Les troballes pictòriques presenten notables dificultats de lectura i identificació a causa de la seva naturalesa fragmentària. En conseqüència, els sistemes decoratius de l'època republicana i imperial del nord d'Itàlia són encara poc coneguts. Entre les singulars testimoniances recuperades trobem els guixos de Rímini. Aquests, són una evidència del decorativisme que caracteritza el repertori pictòric a partir de l'edat augusta⁴⁸.

Segons Maria Luisa Stoppioni, els fragments amb evidències pictòriques descoberts entre les runes de la *domus del chirurgo* demostren l'existència de dues fases pictòriques diferents. La seva proposta és reforçada amb la demostració de marques de picat en nombroses peces (figura 13). Aquesta operació s'emprava, habitualment, en el procés de preparació de la superfície pintada precedent com a base per a la capa posterior. En totes dues etapes, els motius vegetals i florals policromats són els més freqüents⁴⁹. Els guixos de Rímini i, en general, els de la regió VIII, mostren una atenció especial en la representació d'aquests

⁴⁷Stoppioni. "La decorazione architettonica: i mosaici pavimentali e gli affreschi parietali". Ortalli (ed.) *La domus del Chirurgo di Rimini. Un eccezionale contesto archeologico*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia Romagna, Nuova Serie 4, desembre 2023, p. 61.

⁴⁸Fagioli; Helg; Malgieri; Salvadori. "Le pareti delle domus". Masini (ed.) *I colori delle domus di Ariminum*, p. 44-45.

⁴⁹Stoppioni. "Le varie fasi pittoriche degli intonaci". Masini (ed.) *I colori delle domus di Ariminum*, p. 22.

elements, tant en la definició dels detalls com en la recerca de la varietat⁵⁰. Per posar un exemple, la representació pictòrica floral de tipus calze atribuïbles a canelobres vegetals també la trobem en frescos del nord d'Itàlia, dels Alps, així com, en la costa adriàtica amb el testimoni de la *domus* eslovena de Celje (figura 14)⁵¹.

Tal com descriu Stoppioni, la fase pictòrica més antiga de la residència es caracteritza per l'ús de motius difosos a partir del tercer i quart estil pompeià. A propòsit d'això, destaquem la representació animal de la *domus del chirurgo*. En la taverna mèdica apareix il·lustrada una pantera perseguint i atacant un quadrúpede. La majoria de les vinyetes d'animals de Pompeia pertanyen a la fase de reconstrucció després del terratrèmol del 62 e.c. Els testimonis trobats a Roma i en les províncies són també posteriors respecte als de la *domus* de Rímini. Citem la pell de pantera representada en l'escena dionisiaca descoberta a Clos de la Lombarde, Narbona, i la imatge de cacera de la casa dei Ceii a Pompeia⁵² (figura 15). En relació amb el vincle entre els elements naturals i la mitologia es vol mencionar també la *casa del larario di Achille* a Pompeia. En una de les sales obertes al jardí interior, ens trobem un fresc amb dos majestuosos elefants liderats per amoretts que sostenen branques de murta. La imatge celebra el poder de Venus, deessa de l'amor i la bellesa, a través de la representació d'elements divins, fauna i flora (figura 15).

Entre les restes del triclini, es va trobar un fragment de guix amb la representació d'un cigne. Durant el segon cicle decoratiu, es va dibuixar una màscara teatral al seu damunt. L'animal es mostra amb el cap baix, mirant cap a la dreta i amb les ales aixecades. Porta una cinta negra subjectada amb el pic. El model de representació ens recorda als exemples excavats de Pompeia, com el que trobem en la *domus* de Leda i el cigne (figura 16). Es va descobrir també, al *cubiculum* de la casa del cirurgià, un tros de guix blanc amb la representació d'un gos en color vermellós amb la llengua penjat, les orelles erectes i la pota davantera dreta aixecada. Segons els principis de desproporció, les seves potes grans i curtes contrasten amb el cos allargat. Els seus trets i la seva col·locació permeten associar-lo amb la idea de gos guardià i protector de l'habitatge domèstic⁵³. Aquesta tipologia és coneguda pels mosaics campanians del *Cave Canem*⁵⁴ (figura 17).

Tanmateix, però, en aquest primer estadi, trobem referències a models del primer i segon estil. Per aquest motiu, es proposa com a datació la segona meitat del segle I e.c. Continuen apareixent encreuament de meandres en perspectiva alternats amb panells i imitacions pictòriques de revestiments de marbre. El primer cas el comparem amb el de la *domus del*

⁵⁰Fagioli et al. "Le pareti delle domus", p. 46.

⁵¹Irena Lazar. "Una villa suburbana presso Celeia e la sua decorazione ad affresco e a stucco". Flaviana Oriolo; Monika Verzář (ed.) *La pittura romana nell'Italia settentrionale e nelle regioni limitrofe*, Trieste, Editreg, 2012, p. 443.

⁵²Stoppioni. "La decorazione architettonica...", p. 77.

Sabrie Maryse. *La Maison à Portiques du Clos de la Lombarde à Narbonne: décoration murale de trois pièces autour de l'atrium*, Revue archéologique de Narbonnaise, vol. 22, 1989, p. 264.

⁵³Stoppioni. "La decorazione architettonica...", p. 77-78.

⁵⁴Paul Veyner. *Cave Canem*, MEFRA 75, 1963, p. 62.

Palazzo Melatino a Teramo⁵⁵. Els dos exemples pictòrics són pròxims cronològicament. Pel que fa als motius marbrejats, comentar que, tant a Ravenna com a Rímini, es va desenvolupar per ells un prompte gust. Ho testifiquen també els fragments excavats del *Palazzo Diotallevi*⁵⁶ (figura 18). L'estructura general dels murs de la residència d'*Ariminium*, segueix la partició en tres zones pròpia del primer estil. Es conserva *in situ* el sòcol de les parets de l'estudi mèdic i del petit *cubiculum*. El de la taverna consisteix en una sèrie de cercles secants dins dels quals hi havia disposats motius florals en color crema sobre fons vermell brillant⁵⁷. En aquesta mateixa estança, es van trobar nombrosos fragments de columnes vermelles helicoïdals i envoltades d'una tira blanca que, seguint la moda del segon estil, podrien haver exercit d'elements divisoris per als panells. El motiu de les columnes encerclades per cintes apareix, per primera vegada, en la Itàlia central i es va estenent, progressivament, al nord de la península i a les províncies. En particular, s'observa una comparativa amb la casa d'August a Pompeia (figura 19). En el cas de Rímini, però, les columnes perden la seva funció arquitectònica i esdevenen simples motius divisoris⁵⁸. Altrament, en relació amb la decoració mural a través d'elements constructius, s'ha localitzat una peça il·lustrada amb un capitell corinti en la sala professional del *chirurgo* i fragments de vistes arquitectòniques en la zona superior del triclini. Les troballes s'aproximen al segon estil, també anomenat "arquitectònic", on els murs es decoraven, principalment, amb elements arquitectònics i composicions en *trompe-oil*⁵⁹.

D'acord amb Stoppioni, la primera fase pictòrica de la *domus del chirurgo* emprà una decoració reelaborada amb certa originalitat. En ella, comencen a aparèixer també influències provincials. La predilecció per les formes repetitives, l'ús dels dissenys florals i el joc dels semicercles entrelaçats sembla representar una mena d'estil local reconeixible. La tendència a l'entrecreuament era freqüent a la zona de Rímini (figura 20). Respecte a això, Stoppioni parla d'una mena de gust de lloc o de *bottega*⁶⁰.

L'últim estadi correspondria a un moment avançat del segle II, coetani a la reorganització dels paviments. És possible que l'elecció de les decoracions del terra i de les parets es decidís en paral·lel. Comparteixen l'ús de les formes simples i rigoroses, les particions precises i gairebé matemàtiques, els dissenys geomètrics i l'ús del blanc. La relació amb l'entorn provincial sembla ser progressiu al llarg de la segona fase. Trobem freqüents semblances amb els aparells decoratius murals d'altres *domus* rimineses que evidencien els gustos i les tradicions d'aquests territoris perifèrics. Són de gran interès les referències i analogies amb la zona adriàtica, amb la regió cisalpina, amb les regions transalpines i fins i tot amb les províncies nord-africanes⁶¹. Citem com a exemple de gust territorial la petita pintura amb

⁵⁵Alessandro Mucciante. *La domus di Palazzo Melatino a Teramo (TE)*, Notiziario della Soprintendenza per i Beni Archeologici dell'Abruzzo, 2015, p. 17-18.

⁵⁶Ravara Montebelli. "Esempi di primo stile ad Ariminum". László Borhy (ed.) *Plafonds et voûtes à l'époque antique, Actes du VIIIe colloque International sur la peinture murale antique*, Budapest, Pytheas Kft, 2004. p. 401-402.

⁵⁷Fagioli et al. "La taberna medica e il cubiculum", p. 24.

⁵⁸Stoppioni. "La decorazione architettonica...", p. 80.

⁵⁹Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 516.

⁶⁰Stoppioni. "Le varie fasi pittoriche degli intonaci", p. 22-23.

⁶¹Stoppioni. "Le varie fasi pittoriche degli intonaci", idem.

vistes del mar localitzada en el *cubiculum*⁶² (fitxa 1). Es distingeixen algunes figures en primer pla i, al fons, un vaixell navegant sobre un mar blau. Les pinzellades ràpides atorguen al quadre un clar efecte impressionista⁶³. La representació de paisatges portuaris era inusual dins el repertori pictòric romà. Un possible paral·lelisme, tot i les diferències en complexitat i desenvolupament narratiu, és el fresc de la *Casa dei Vettii*, datat en el segle I e.c (figura 21).

Per acabar amb la descripció, en el triclini i dins la segona fase pictòrica de la *domus del chirurgo*, ens trobem la representació d'una màscara teatral. Aquesta apareix dins d'un diamant inscrit en un rectangle allargat i perfilat de vermell. La cara és arrodonida i té, als dos costats, flocs de cabells lligats amb cintes. La tonalitat facial és gairebé grisa i els contorns estan realitzats en marró. Les màscares d'origen teatral van tenir una llarga tradició en la pintura romana a partir del segon estil. Sovint es trobaven disposades en la zona mitjana o alta de la paret com a simples guarniments. Progressivament, els trets van esdevenir més humans i realistes. La màscara de Rímini presenta elements originals respecte al model genèric. La seva reinterpretació dificulta poder trobar possibles comparacions coetànies a ell⁶⁴. Malgrat això, Rosaria Ciardiello la confronta amb les màscares de l'*oecus* de la Casa del Braçalet d'Or de Pompeia (figura 22). De la pèrgola d'una pintura de jardí pengen unes màscares dionísiaques que exhibeixen unes característiques, en part, similars a les de l'exemple de Rímini. No obstant això, la presència de les boques obertes les fan mantenir l'adherència amb el teatre⁶⁵.

Stoppioni fa un recull dels colors predominants en la pintura mural de la *domus del chirurgo*. El blanc és el pigment dominant per al fons de les parets i pot aparèixer inclinant-se al gris o al groc. El color prevalent per als motius ornamentals és el vermell. Habitualment es manifesta en diferents tonalitats com la violàcia, el vermelló, el bordeus o el vermell viu i brillant. En general, les policromies més freqüents són en vermell, taronja, verd i blau. Per a perfilar les formes s'utilitza gairebé sempre el marró fosc. També és característic l'afegit blanc sobre vermell per a les vores calades i els detalls dels motius vegetals i florals⁶⁶. Un dels aspectes que destaca Ortalli dels frescos de la *domus del chirurgo* és precisament la brillantor, vivacitat i intensitat dels seus colors⁶⁷. Així mateix, la pàgina web oficial "Rimini Turismo" presenta la domus com una petita Pompeia, ressorgida de la foscor dels segles i situada al cor històric de la ciutat.

A últim, es vol matisar en les dificultats d'una lectura orgànica del sistema decoratiu mural de les estances de la *domus*. Per una banda, en l'enfonsament de l'estructura arquitectònica, els revestiments pictòrics de la planta superior es podrien haver fusionat amb els fragments procedents dels espais inferiors. Per l'altra, l'existència de les dues fases decoratives sembla haver afectat la casa en conjunt⁶⁸. No obstant això, gràcies a les pintures conservades, així

⁶²Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 516.

⁶³Fagioli et al. "La taberna medica e il cubiculum", p. 25.

⁶⁴Stoppioni. "La decorazione architettonica...", p. 76.

⁶⁵Rosaria Ciardiello. "VI 17 Insula Occidentalis 42 Casa del Bracciale d'Oro". Umberto Pappalardo, Masanori Aoyagi (ed.) *Pompei (Regiones VI-VII) Insula Occidentalis*, vol. I, Nàpols, Valtrend Editore, 2006, p. 187.

⁶⁶Stoppioni. "Le varie fasi pittoriche degli intonaci", p. 22.

⁶⁷Ortalli. "La domus". Ortalli (ed.) *La domus del Chirurgo di Rimini...*, p. 29.

⁶⁸Fagioli et al. "La taberna medica e il cubiculum", p. 25.

com els mosaics, constatem que l'ambient artístic riminés tenia contacte amb el centre de l'imperi però també amb nombroses perifèries. De tots ells va prendre inspiració, models i esquemes, sovint repetint-los sense elaboracions particulars, però de vegades renovant-los, parcialment o totalment, a partir del gust madurat in situ i gràcies a la tècnica dels seus tallers⁶⁹.

3.1.2. Decoració de les cobertes

La decoració de les cobertes del món romà viu una evolució estilística similar a la de les parets. No obstant això, també acostuma a establir un vincle amb els revestiments pavimentats en mosaic. De vegades semblen reflectir, en un joc de referències recíproques, els mateixos patrons decoratius, centralitzats, cassetonats i amb diagonals.

S'han evidenciat nombrosos fragments de sostres pintats provinents de la ciutat de Rímini. Al dors d'aquestes peces s'han trobat traces de teixit fet amb canyes o altres plantes que possibilitaven una millor adherència al guix. El mètode emprat ha permès suggerir la seva procedència com a ornament de coberta. Tanmateix, en la major part dels casos, és difícil relacionar-los amb la resta de l'aparell decoratiu de l'edifici pel desconeixement del seu indret original⁷⁰. En la *domus del chirurgo* s'ha trobat un considerable volum de canyes unides entre si, tant al sostre com a les parets, amb un gruix variable i adossades directament a l'argila. El nivell d'acorament de la superfície pintada no és constant. Generalment, trobem un superior tractament allisat en els colors brillants i els motius realitzats amb una bona tècnica executiva.

Les restes fragmentades de la coberta de la taverna mèdica de la *domus del chirurgo* han permès hipotetitzar una possible lectura del seu esquema compositiu (fitxa 2). Els motius identificats, tot i les seves diferències, semblen encaixar en una estructura de cassetons policromats prosseguint la pràctica generalitzada del segon estil. El costum de pintar les cobertes imitant cassetons de fusta o marbre era molt freqüent en aquest període. Trobem altres mostres en diferents indrets del nord d'Itàlia i de les províncies transalpines. L'exemple d'Aquileia, Altino, Torre de Pordenone, entre altres, manifesten una predilecció per aquests esquemes i una tendència compartida entre regions⁷¹.

A l'interior dels quadrats i els rectangles apareix la representació d'una àmplia varietat policromada d'elements florals i vegetals. S'estableix així un encreuament entre els elements geomètrics i la representació de canelobres i garlandes tenses. Els fragments recuperats de la coberta del *cubiculum* també repeteixen el motiu pictòric de les garlandes tenses, en aquest cas, de color vermell sobre fons blanc⁷². Citem el sostre de Isera de segona meitat del segle I a.e.c per la seva semblança amb el de l'estudi sanitari en l'ús del color per emfatitzar els

⁶⁹Stoppioni. "Le varie fasi pittoriche degli intonaci", p. 23.

⁷⁰Fagioli; Helg; Maligneri; Salvadori. "I soffitti delle domus". Manlio Masini (ed.) *I colori delle domus di Ariminum*, p. 47.

⁷¹Stoppioni. "La decorazione architettonica...", p. 81.

⁷²Fagioli et al. "I soffitti delle domus", p. 47.

clarobscur (figura 23)⁷³. El marc de Rímini està organitzat de manera que suggereix costats clars de color groc i costats foscos de tonalitat marró vermellós.

El conjunt queda integrat dins d'un contorn a manera de catifa formada per triangles que encaixa amb la tipologia de vores obertes pròpia del quart estil pompeïà⁷⁴. Un disseny idèntic i amb els mateixos colors el trobem en un marc d'estuc de la paret de Thysdrus-El Jem, Tunísia⁷⁵.

Altrament, cal destacar que la decoració de la coberta de la taverna mèdica evidencia clares semblances amb el paviment del mateix espai. El mosaic d'Orfeu també imita les formes geomètriques cassetonades. Hi ha una correspondència palpable entre sostre i terra. Aquesta contigüïtat tant de disseny com d'execució fa pensar en una selecció de les decoracions en paral·lel⁷⁶.

3.1.3. Mosaics i paviments

Els mosaics pavimentats conservats de la *domus del chirurgo* revelen, gràcies a la seva excel·lent execució i les semblances amb altres mosaics conservats de Rímini, el gust artístic de la ciutat durant la segona meitat i l'últim quart del segle II e.c. Evidencien el gust i la cultura dels comitents i la tècnica de la *bottega* que els va realitzar. En el moment de la seva creació, devien existir tallers locals especialitzats en l'art del mosaic. No obstant això, les coincidències amb tessellacions preservades d'altres ciutats properes suggereixen la presència de treballadors itinerants dins del territori.

Stoppioni estipula una unitat cronològica del conjunt. Considera que hi ha una correspondència en la seva composició, estil, tècnica, gust, espai de pertinença i referències culturals i socials. Tots ells es basen en un esquema organitzatiu geomètric i dinàmic, per més que incloguin figuració o policromia. La rigorositat de l'estructura compositiva se suavitza a través l'ús de motius, geomètrics o no, arrodonits i petits⁷⁷.

Un altre aspecte a destacar és la predominança de la bicromia blanca i negra en cinc de les set plantes pavimentades en mosaic. Aquesta característica contrasta amb l'evidència que el mosaic més antic conservat a Rímini era policromat. Va ser soscavat per Carlo Tonini, l'any 1891, en la via Castelfidardo⁷⁸ (figura 24). L'ús de tesselles amb pigments naturals i l'efecte d'un color refinat són congruents amb la pràctica comuna de l'última fase de l'època republicana. Unes dècades més tard, l'estil predominant va donar pas a un major gust pels contrastos cromàtics amb l'aparició dels habituals fons negres d'època augusta. La bicromia blanca i negra es va anar estenent durant la primera fase imperial.

El color retorna al segle II e.c. amb tocs suaus i exclusiu per alguns ambients. A propòsit d'això, Stoppioni comenta que l'adopció de mosaics policromats en només dues sales de la

⁷³Barbara Maurina. "Intonaci". Mariette De Vos; Barbara Maurina (ed.) *La villa romana di Isera. Ricerche e scavi (1973-2004)*, Rovereto, Osiride, 2011, p. 309-310.

⁷⁴Stoppioni. "Le varie fasi pittoriche degli intonaci", p. 22-23.

⁷⁵Stoppioni. "La decorazione architettonica...", p. 81.

⁷⁶Stoppioni. "La decorazione architettonica...", p. 85.

⁷⁷Stoppioni. "L'eleganza compositiva dei mosaici". Masini (ed.) *I colori delle domus di Ariminum*, p. 38-39.

⁷⁸Fontemaggi; Piolanti. "La variopinta sinfonia dei mosaici". Masini (ed.) *I colori delle domus di Ariminum*, p. 38.

domus del chirurgo pot correspondre a una jerarquia de les habitacions i, per tant, coincidir amb les de major representació. Tanmateix, considera que el mosaic del triclini, tot i ser en blanc i negre, es desenvolupa amb un fort contrast cromàtic⁷⁹. A partir del segle IV, el color es converteix en el protagonista dels mosaics pavimentats de Rímini. Dins la producció de la ciutat trobem mosaics geomètrics, en forma de catifa, que decoren les habitacions i els passadissos seguint el model dels palaus imperials i mosaics figuratius amb elaboracions més inusuals i temes inspirats en la vida real⁸⁰. Ortalli, en relació amb l'urbanisme de la Rímini romana, comenta que les restes excavades d'admirables i apreciats paviments de mosaic demostren que bona part dels edificis residencials situats dins les *insulae* eren propietat de la classe alta⁸¹.

Un exemple provinent de Rímini és el mosaic tradicionalment tractat com una representació d'Anubis (figura 25). L'obra és original tant pel seu tema com pel seu marc. En ell es representa una misteriosa figura masculina amb cap caní, disfressada de pastor i endinsada en un entorn exòtic d'animals reals i fantàstics. La peça és emmarcada amb motius de ventalls i cintes de policromia matisada. Aparentment, el mosaic s'inspira en el món oriental, malgrat que, s'han proposat nombroses possibles lectures a causa de no trobar cap altre exemplar útil amb el qual establir una plausible comparació. Amb motiu de la batalla d'Àccium, Egipte passa a formar part del domini romà com a província imperial l'any 30 a.e.c. Aquest esdeveniment va suposar la introducció de nombrosos cultes i tradicions d'arrel egípcia en la península italiana. Tal circumstància pot justificar la representació d'Anubi en el mosaic de Rímini. S'han documentat també altres casos coetanis on apareix la figura del déu egipci com a part de l'obra pintada. Un exemple el trobem en la Vil·la dels Misteris de Pompeia. S'ha testimoniat un fresc que representa un sacerdot Isiac amb una màscara d'Anubis (figura 25).

Un altre exponent el trobem en l'àrea arqueològica de l'antiga Escola Industrial de la ciutat on destaca una escena de caça amb una rica geometria (figura 25). El tema de la persecució entre animals va ser escollit, possiblement, per honorar la virtut del propietari. Els animals són descrits en sentit naturalista i amb la bicromia del blanc i el negre. El mosaic és emmarcat amb elements vegetals i animals en un cromatisme viu i animat⁸².

L'elegància dels mosaics de la *domus del chirurgo* s'aconsegueix a través l'aplicació dels fons en tonalitat blanca i l'accentuació de la diferència entre les bandes, amb ordit oblic, que connecten les estructures murals i la catifa central amb tessel·les de mida més petita. També cal posar en relleu el seu refinat procés de creació. En tots els mosaics percebem l'ús d'unes mateixes tipologies de pedra, la precisió en el tall de les tessel·les i l'atenció en la seva col·locació precisa⁸³.

S'han pogut identificar parcialment set mosaics pavimentats de la *domus del chirurgo*. Tots ells semblen ser d'una alta qualitat estètica i tècnica. Han arribat molt pocs fragments procedents de la segona planta de la residència perquè, aquests, són els que més s'han

⁷⁹Stoppioni. "L'eleganza compositiva dei mosaici", p. 16.

⁸⁰Fontemaggi et al. "La variopinta sinfonia dei mosaici", p. 38.

⁸¹Stoppioni. "Le domus di Rimini", p. 7.

⁸²Fontemaggi et al. "La variopinta sinfonia dei mosaici", p. 38-39.

⁸³Stoppioni. "L'eleganza compositiva dei mosaici", p. 16.

malbaratat al llarg del temps. Tot i això, es constata que seguien el model de catifa en mosaic.

Els tres mosaics procedents dels espais de corredor de la residència semblen ser més modestos qualitativament i parcialment diferents entre ells. El del pati d'accés (fitxa 3) constava d'un traçat més cursiu, mentre que, el del petit vestíbul tenia una execució molt menys precisa. Al centre d'aquest últim espai de rebuda situat al costat oest de l'edifici es va col·locar una petita catifa geomètrica perfectament quadrada. En ella es va representar una quadrícula que alternava, escalonadament, el color blanc i el negre. Segons Stoppioni, aquesta tipologia ornamental és procedent del centre d'Itàlia i va tenir poc ressò al nord a excepció del sector sud-oriental de la regió VIII, Ravenna, Cesena i sobretot Rímini. En aquest últim, les excavacions de l'ex Fulgor van treure a la llum un altre paviment molt similar, tot i que més refinat en l'execució. El mosaic del pati consisteix en una composició geomètrica d'octàgons i quadrats, dins dels quals, es representen farciments variats. El disseny troba correspondència amb un paviment en mosaic d'Aquileia (figura 26).

El passadís de la *domus*, des d'on s'accedia a gairebé totes les habitacions, presenta un mosaic de fons blanc amb un doble marc negre alternat d'una sanefa blanca. Inclou vint-i-sis fileres regulars de creus apuntades (figura 27). La naturalesa apical de les creus és un motiu, pràcticament, exclusiu del nord d'Itàlia. Es desenvolupa en tota la regió VIII, principalment, en les ciutats situades al llarg de la via Emília fins a Parma. A Rímini es coneixen fragments mosaics de creus tant en la zona del *Palazzo Diotallevi* com en el *Palazzo Massani*⁸⁴.

Cal destacar el mosaic del triclini amb el seu disseny centrat d'un octàgon inscrit dins d'un quadrat (fitxa 4). El paviment es distingeix per la seva falta de convencionalitat ja en els elements circumdants. No obstant això, el seu màxim interès recau en la composició general executada en forma centralitzada. Aquesta, a més de Rímini, només s'ha testificat en una estança de la *domus* d'Atena a Apol·lònia d'Il·líria amb un tricolor blanc, negre i vermell⁸⁵ (figura 28). Fins i tot el *khantaros* central d'inspiració dionisiaca ocupa una posició única dins el repertori romà. Aquest motiu apareix, amb freqüència, en la col·lecció cisalpina, sovint, com a indicador d'una jerarquització dels espais i una referència a l'esfera dionisiaca i convival de l'estança. La seva col·locació centralitzada és testimoniada també en l'obra d'incrustació de marbre de l'antiga Escola Industrial⁸⁶ (figura 29).

Dins els motius figurats del mosaic distingim tres bèsties corrents, dues panteres i un cérvol (figura 29). Aquestes tipologies d'animals són molt freqüents en els mosaics romans de la ciutat. Trobem la representació, en mosaic, de panteres tant en la *domus* sota el *Palazzo Diotallevi* com del *Palazzo Gioia*. Altrament, en l'àrea arqueològica de l'antiga Escola Industrial i del complex de l'ex *Vescovo* es conserven imatges de cérvols. Tal volta, això és degut al fet que eren executades per les mateixes *botteghe* especialitzades en determinats

⁸⁴Stoppioni. "La decorazione architettonica...", p. 62-64.

⁸⁵Stoppioni. "L'eleganza compositiva dei mosaici", p. 17.

⁸⁶Stoppioni. "La decorazione architettonica...", p. 66.

temes⁸⁷. El *dominus*, a través d'aquesta elecció iconogràfica, afegia èmfasi dionisiàc a la sala, declarava el seu gust exòtic i la seva força econòmica dins la ciutat.

La funció del *cubiculum* es confirma per l'organització del seu paviment que deixa una àmplia franja blanca al llarg del costat nord-est per a col·locar el llit. En aquesta habitació es va realitzar una catifa en mosaic bicromat, blanc i negre (fitxa 5). Destaca, particularment, per la seva precisió tècnica, regularitat, alta qualitat i originalitat compositiva. El disseny és d'estil riminià, el que fa pensar en la seva atribució a un taller local. L'esquema general de l'obra el trobem també en la domus adriana de la zona del *Palazzo Diotallevi*. Segueix una composició geomètrica amb farciment de motius fitomòrfics i a pelta. Al centre té representat un motiu complex i inusual basat en l'encreuament de tres fusos que generen una flor de sis puntes col·locada al centre d'un cercle. Al seu torn, la flor s'origina gràcies als punts de contacte de les sis ogives⁸⁸. Es pot establir una comparativa amb les restes descobertes recentment d'un mosaic romà ravenès amb quatre cercles tangents. Dins l'únic cercle que es conserva trobem un motiu amb el·lipses secants farcides de triangles⁸⁹. Aquest emplenament és compartit en ambdós casos, tot i que, els triangles de Rímini són convexos i els de Ravenna còncaus. (figura 30).

El paviment en mosaic més conegut del complex residencial estava ubicat en la taverna mèdica (fitxa 6). És un mosaic figurat i policromat amb una estructura geomètrica circular formada de set cel·les hexagonals amb la representació central d'Orfeu acompanyat de sis animals al seu voltant, quatre ocells, un cérvol i un lleó. L'estructura compositiva en panell d'abella va tenir gran èxit en l'àrea de l'Adriàtic central durant el segle II. Citem, com a testimoni, els fragments excavats a Forlimpopoli, Pesaro, Suasa i Sant'Angelo in Vado (figura 31). Progressivament, però, les versions eren menys simplificades respecte al model inicial.

En l'escena representada, Orfeu apareix assegut en l'acte de tocar la lira. Es presenten també elements naturalistes, com palmeres i arbustos, que ajuden a situar els animals en un entorn real. A les cantonades del disseny, fora del cercle, apareixen retratades dues panteres i dos cervatells en blanc i negre. El quadre està emmarcat d'una sanefa formada per una franja externa de tessel·les negres, dues blanques que delimiten un motiu trenat i una última cinta negra fina que dona principi a la imatge central.

El tema central del disseny és el mite d'Orfeu, el qual s'ha vinculat sovint amb la funcionalitat del mateix espai. Segons els relats mitològics, Orfeu tocava la lira per calmar les feres i fer descansar les ànimes dels homes. En el seu viatge a l'inframón, per a ressuscitar la seva estimada Eurídice, aconsegueix fer dormir al Cèrber gràcies a la música. D'altra banda, analitzant els animals policromats representats en el mosaic, Stoppioni esmenta que tots ells apareixen en una posició rígida, al voltant d'Orfeu però sense girar-se per escoltar-lo. Cadascun constitueix un motiu en si mateix, una mena de juxtaposició més que no pas

⁸⁷Stoppioni. "L'eleganza compositiva dei mosaici", p. 17.

⁸⁸Stoppioni. "L'eleganza compositiva dei mosaici", idem.

⁸⁹Carlo Guarnieri. *Nuovi tessellati da Ravenna, Piazza Anita Garibaldi. Prime considerazioni*, Atti del XVIII Colloquio AISCOM (Cremona, 14-17 marzo 2012), Tivoli, casa editrice AISCOM, 2013, p. 257-258.

d'associació realista, en què el mite esdevé el pretext per a una representació genèrica dels tipus animals⁹⁰ (figura 32).

El mite d'Orfeu acostuma a associar-se a valors culturals, religiosos, apotròfics, musicals, poètics i taumatúrgics. Per consegüent, esdevé apropiat per a l'habitació i la seva activitat mèdica. Així mateix, Stoppioni considera que la realització del mosaic és anterior a l'ús de l'espai com a despatx mèdic. Gairebé tots els mosaics conservats de la *domus del chirurgo* daten de finals segle II. L'ús sanitari d'aquesta part de la residència correspon al darrer propietari de la *domus*. Es pensa que el cirurgià va viure en ella passades cinc o sis dècades del moment de la seva construcció. Per consegüent, la representació del mite, en un inici, no va estar dictada pel caràcter taumatúrgic atribuït a la divinitat. L'arqueòloga suggereix que el tema del mosaic s'hauria escollit com a decoració d'un espai privat amb funcions no necessàriament professionals sinó d'entreteniment com la música i la poesia⁹¹.

Aquesta estança i el *cubiculum* estaven comunicats per una porta, probablement, pertanyent al projecte inicial (figura 33). La qualitat i l'acabat de les estructures muraries, així com l'homogeneïtat dels paraments, associen el tall entre ambdues cambres a una única fase i no a una intervenció posterior deguda a la refuncionalització dels espais. Recents estudis han centrat la mirada a la freqüent connexió directa entre les sales d'entreteniment i els *cubicula* durant el període imperial romà. Aquesta dada, per tant, reforça la hipòtesi d'un ús de la sala com espai de reunió i representació privada on escoltar música o recitar versos. La posició apartada d'aquestes dues cambres, doncs, és vinculable a una connotació de privacitat fora l'esfera oficial⁹².

Es decideix decorar l'*oecus* amb un mosaic d'aparença quadrada i composició geomètrica elaborada (fitxa 7). Tal com anuncia Stoppioni, el disseny s'hauria d'interpretar com una variant del patró de diamants i estrelles de vuit puntes habitual en la ciutat. L'obra està emmarcada per una doble fila de triangles negres sobre fons blanc. A Ravenna trobem diversos exemplars d'aquesta tipologia de marc, mentre que, la resta de fragments descoberts a Rímini inclouen una sola fila de triangles. Com a exemple ravennès citem el fragment de mosaic romà del Palau de Teodoric i com a mostra de la tendència local riminesa el mosaic del Palau Diotallevi (figura 34). La combinació de les tonalitats blanques i negres s'alterna amb les trenes i nusos de Salomó policromats. Es manifesta, així, la clara intenció de realçar delicadament els passatges tonals. Cal destacar com aquest, junt amb el paviment del despatx mèdic, són els únics mosaics policromats de la residència. La imponent qualitat de l'obra i l'ús majoritari del marbre evidencien una tècnica productiva excel·lent i un gust refinat. El tall i la col·locació de les tessel·les són equivalents als observats en el mosaic d'Orfeu i en el mosaic de Sàtir i Menades de l'antic *Palazzo Gioia* (figura 35). Aquesta dada vigoritza la proposta d'existència d'un únic taller local.

⁹⁰Stoppioni. "Il mosaico di Orfeo". *"La stanza del chirurgo"...*, p. 27.

⁹¹Stoppioni. "L'eleganza compositiva dei mosaici", p. 17

⁹²Stoppioni. "La decorazione architettonica...", p. 71-72.

Al sector oriental de la planta baixa trobem un mosaic que pavimenta, en aquest cas, la latrina de la residència. Es tracta d'un terra fet de rajoles de pedra calcària de color blanc grisenc amb una trama recta. Els totxos són de mida força regular, tot i que al costat dels altres mosaics excavats de la *domus*, la seva disposició sembla menys ordenada (figura 36). La presència d'un bany privat i modest contribueix a definir l'habitatge com a *domus* prestigiosa econòmicament⁹³.

3.1.4. Altres elements ornamentals

Durant el procés d'excavació de la *domus del chirurgo* es van identificar desenes de petits fragments procedents d'una llosa de pasta de vidre parcialment salvaguardada (fitxa 8). Les peces presenten forats i deformacions ran la calor promoguda per l'incendi del segle III e.c. Els laboriosos treballs de reconstrucció han permès reconèixer l'artefacte com a *pinax*, quadre decoratiu de paret amb finalitat votiva. En un origen, l'obra devia estar fixada a un suport de fusta per mitjà d'una cola orgànica i penjada en el *triclinium* de la casa juntament amb la porta que donava al *cubiculum* contigu. L'obra consisteix en un panell rodó amb incrustacions policromades de pasta de vidre molt fina, d'entre 1,5 i 2 mil·límetres de grossor. El disseny es compon per dos quadrats entrellaçats diagonalment formant una estrella de vuit puntes. Al centre apareix un cercle de color blau turquesa amb la representació d'un fons marí i tres peixos nedant en direccions oposades⁹⁴.

La peça va ser realitzada per mitjà d'una tècnica elaborada i complexa que combina l'opus sectile de petites lloses tallades i juxtaposades amb el vidre murri. Aquest últim material s'obté combinant en fred seccions de varetes de vidre de diferents formes i colors per, després, compactar-les en calent. Els elements figurats de la composició apareixen de perfil, vius, amb estil naturalista i perfil sinuós. Cal destacar el detallisme i la minuciositat de la imatge. El seu aspecte físic ens permet reconèixer la tipologia marina representada: un besuc, un verat i un dofi. L'obra inclou com a colors principals el negre, gris, blanc, vermell, celeste, morat, verd i groc.

Ortalli compara aquest artefacte amb un exemplar datat del segle III e.c i descobert en un taller de Corint (figura 37). L'arqueòleg adverteix, entre ells, idèntics detalls formals i d'execució. En ambdós casos veiem la representació d'un fons marí amb peixos, l'ús de seccions de vidre amb una mateixa tècnica i color, la singularitat de les franges que emmarquen els quadrats i la presència de dos cercles concèntrics realitzats amb cintes de vidre negre i blanc alternades.

Considerant que la residència de Rímini va ser enderrocada entorn el 260 e.c., Ortalli proposa situar la datació de la preuada peça en el segon quart del segle III. De resultes, planteja una procedència coríntia d'aquesta i, d'afegit, la seva fabricació en el mateix taller artesanal⁹⁵. Tanmateix, no és descartable que hagués sigut realitzada a Síria, Alexandria o Egipte. La preciositat i la raresa d'aquest tipus d'artefacte, que no es prestava a una distribució comercial

⁹³Stoppioni. "La decorazione architettonica...", p. 72-73.

⁹⁴Ortalli. "Lo straordinario pinax". Masini (ed.) *I colori delle domus di Ariminum*, p. 26.

⁹⁵Ortalli. "La domus", p. 31-32.

generalitzada, fa pensar que l'obra de Rímini va ser adquirida personalment en territori grec o, en qualsevol cas, gràcies a un conegut directe⁹⁶.

L'ornament en pasta de vidre no és l'única evidència testimoniada de l'adquisició d'elements i influències orientals dins l'aparell artístic de la *domus del chirurgo*. Aquesta qüestió ens porta a analitzar el fragment conservat d'una escultura en marbre blanc grec, de grans dimensions i col·locada, en un origen, al petit jardí de la zona meridional de la residència. Es preserva una petita porció del pedestal amb un peu dret esculpit, recolzat a la base i calçat amb una sandàlia. La sabata és de sola alta, tancada per darrere amb tires de cuir i parcialment coberta per davant amb una solapa. Està lligada amb llargs cordons que li cauen lateralment.

En la cara frontal del sòcol es conserva part d'una inscripció en grec amb el nom i el patrònim del personatge representat. L'obra consisteix en un retrat del filòsof Hermarc de Mitilene recordat, per Diògenes Laerci, com el primer deixeble i successor d'Epicur⁹⁷. La interpretació de l'escultura ha sigut verificada a partir de la comparació entre el fragment de marbre de Rímini i el calçat particular que apareix en una tipologia d'estàtua hel·lenística datada de mitjan segle III a.e.c i documentada per una sèrie de rèpliques. L'exemplar més complet va ser trobat entre les runes d'un edifici termal proper a Sarteano (figura 38). En ell apareix un filòsof barbut, vestit amb un *himation*, assegut en un banc i amb un pergamí en la mà esquerra. Identifiquem l'obra com un retrat d'Hermarc per la seva equiparació amb un petit bust de bronze inscrit conservat a la Vil·la dels Papirs d'Ercolano. A més, l'escultura sarteana es va trobar junt amb un retrat d'Epicur (figura 38).

La presència no aleatòria d'una obra de tant valor dins la residència de Rímini és d'interès en sí mateixa com a manifestació del bagatge ideològic i professional que devia caracteritzar al cirurgià. Esdevé una prova del gust artístic refinat i culte del *dominus* i de la seva actitud intel·lectual. A costa d'ella, el propietari de la *domus*, probablement, pretenia declarar explícitament la seva adhesió a la concepció epicúria de la vida. L'epicureisme defensava la cerca de la serenitat i del plaer terrenal a través l'absència del dolor físic i espiritual. Difon una perspectiva conceptual antropocèntrica de tipus terapèutic, pragmàtic i racional. Qualificava la filosofia com a medicina contra el patiment humà i el filòsof com aquell que cura i guareix el mal⁹⁸. Les premisses d'Epicur van portar el naixement d'escoles mèdiques inspirades en el seu pensament, orientades a l'estudi directe del cos i amb un enfocament científic ideal i experimental.

D'afegit, la troballa d'una petita mà votiva de bronze (fitxa 9) dins la taverna mèdica va permetre proporcionar més informació sobre les orientacions ideològiques i morals del propietari de la *domus del chirurgo*. L'obra esculpida representa una mà oberta cap amunt amb un element ovalat sostingut pels dits índex i mig, que pot ser un ou o un pal d'encens, i una serp amb cresta que s'enrotlla al canell i puja pel polze⁹⁹. La imatge de la serp amb cresta

⁹⁶Ortalli. "Il medicus di Ariminum...", p. 106-107.

⁹⁷Ortalli. "Il medicus di Ariminum...", p. 109.

⁹⁸Ortalli. "Il medicus di Ariminum...", p. 110-112.

⁹⁹Fontemaggi; Piolanti. "Mano votiva". Angela Fontemaggi; Oretta Piolanti (ed.) *Rimini Divina. Religioni e Devozione nell'Evo Antico*, Rímini, Ramberti arti grafiche, 2000, p. 130.

apareix freqüentment representada en els *lararia* pompeians com a símbol de bon presagi i protecció contra el mal d'ull. Esmentem, com a exemple, el larari de la casa de l'Efeb a Pompeia. Aquest inclou una pintura al fresc d'un altar amb ofrenes flanquejat per dues grans serps de mandíbula oberta i llengua bífida. L'animal de la dreta té cresta i barba¹⁰⁰ (figura 39).

La tipologia d'aquest artefacte, associada a formes de religiositat d'origen greco-oriental, es va estendre pel món romà amb exemplars d'aparences molt diversificades que dificulten la seva atribució a una divinitat en particular¹⁰¹. La còpia descoberta en la *domus* de Rímini segueix una singular iconografia amb l'absència de nombrosos símbols característics i la representació de la mà en posició oberta que la diferencia del gest típic de la *benedictio latina*. La comparació amb altres models similars que inclouen inscripcions dedicatòries explícites ens porta a associar-la a Júpiter Dolichenus. Dolichenus és una divinitat originària de Commagene, nord de Síria, principalment venerada pels soldats romans a partir del segle II e.c. El seu culte està força testimoniats en la regió de l'Emília-Romanya i, en particular, en la ciutat de Rímini¹⁰². Per tant, l'aspecte commemoratiu evidencia un vincle del propietari amb les tradicions culturals del Llevant hel·lènic i, possiblement, amb l'exèrcit romà.

Segons Ortalli, l'amo tenia una gran habilitat en múltiples branques de la medicina com la quirúrgica, la farmacològica i la terapèutica. En el món romà, els joves metges només podien adquirir una experiència pràctica considerable en els *valetudinaria*, les úniques estructures sanitàries estables i ben organitzades. Els *valetudinaria* eren els hospitals militars dels campaments establerts al llarg de les fronteres de l'imperi¹⁰³. Ortalli comenta que els instruments quirúrgics descoberts en la *domus* s'adapten a un tipus d'atenció i tractament que, normalment, es proporcionava en un entorn militar. Considera, per tant, molt probable que el propietari acompanyés la seva formació teòrica amb un període de servei a l'exèrcit, en algun *valetudinarium* possiblement del front oriental¹⁰⁴.

3.2. Mobiliari i objectes d'ús domèstic

L'acurada campanya d'excavació de la *domus del chirurgo* ha permès recuperar part del seu mobiliari, objectes domèstics i materials d'ús quotidià. Aquests estan estretament lligats a la vida de qui hi va habitar. Ens permeten entreveure els seus comportaments, gustos, necessitats i activitats personals¹⁰⁵. El conjunt, després de la sobtada destrucció, va romandre enterrat en el seu respectiu indret habitual. Això ha afavorit el procés d'identificació dels espais i de la seva corresponent funció. Els materials permeten documentar també els

¹⁰⁰Federica Giacobello. *Larari pompeiani Iconografia e culto dei Lari in ambito domestico*, Led Edizioni Universitarie, Milà, 2008, p. 136.

¹⁰¹Ortalli. "Il medicus di Ariminum...", p. 113.

¹⁰²Francesca Cenerini. "Gli dei di Rimini in età imperiale". Fontemaggi et al. (ed.) *Rimini Divina...*, p. 64-68.

¹⁰³Per a més informació sobre els *valetudinaria* en el món romà:

Patricia Anne Baker. "The Roman Military Valetudinaria: Fact or Fiction?". Robert Arnott (ed.) *British Archaeological Reports*, BAR International Series 1064, 2002, p. 69-80.

Francois Pieter Retief; Louise Cilliers. *The Evolution of Hospitals from Antiquity to the Renaissance*, Acta Theologica, 7, 2005, p. 213-323.

¹⁰⁴Ortalli. "Il medicus di Ariminum...", p. 114.

¹⁰⁵Ghiretti. "Un ambulatorio medico antico...", p. 83-84.

diferents moments de freqüentació de la zona i proporcionen un important suport en la definició cronològica de les diferents fases habitades¹⁰⁶.

En el pati enjardinat meridional, al costat de l'estàtua d'Hermarc, es van trobar els fragments d'un gran *labrum* circular de preciós marbre grec amb una banyera poc profunda de fons interior pla i vora exterior decorada amb òvuls emmarcats. Devia estar recolzat sobre un suport cilíndric no conservat. Els *labrums* decoraven sovint els jardins de les domus romanes més prestigioses com ho testifiquen també altres exemplars cisalpins i pompeians (figura 40)¹⁰⁷.

Altrament, davant l'entrada principal de la *domus* i sobre el paviment del passadís, es van trobar quatre morters alineats (figura 41). En l'extrem oposat de l'espai, es conserven restes d'un moble de fusta amb un grup discret d'objectes de bronze emmagatzemats. Del conjunt es reconeix una estatueta d'un amoret alat (fitxa 10). La figura presenta una postura rígida amb cabells rinxolats al voltant del cap i la mà esquerra aixecada per sostenir, presumptament, una torxa. Era habitual, en el període, la inclusió d'aquestes escultures dins els lararis domèstics com a personatges complementaris portadors de llum¹⁰⁸. Dins del repertori d'artefactes en bronze s'han salvaguardat també dos suports per a llum (figura 42). Un té forma de cap de màscara teatral amb la representació d'un vell servent o sàtir i l'altre presenta un dipòsit globular enriquit per una nansa en forma de fulla de parra. Els canelobres de bronze eren tractats com objectes de luxe en el món romà. La seva troballa en la *domus del chirurgo* representa un índex del benestar dels habitants. A Rímini només se'n conserva un altre exemplar procedent de l'àrea arqueològica del *Palazzo Diotallevi*.

A excepció de les dues làmpades esmentades prèviament, la resta de fragments de candelers excavats en el complex residencial corresponen al model de làmpades d'argila senzilles i econòmiques. Tot i el seu origen antic, van ser els romans qui les van produir i utilitzar de manera generalitzada. A més, comencen a incorporar en elles decoració per fer-les més vistoses i especials. Aquesta tipologia, produïda al nord d'Itàlia a partir de mitjan segle I e.c., va gaudir d'un gran èxit comercial. Normalment, les peces incloïen la marca del fabricant a la base i ornamentació en relleu al disc. Un dels exemplars preservats en la *domus del chirurgo* inclou un petit bust d'amoret i la inscripció "COMES". És una *lucerna tipo firmalampe* de canal obert realitzada en argila taronja¹⁰⁹ (figura 42).

Del *triclinium* conservem uns quants utensilis de vaixel·la realitzats en ceràmica o vidre. Previsiblement, són procedents de la planta superior on es trobava la cuina, el rebost i almenys una sala d'estar, potser un triclini d'hivern. El mobiliari de fusta d'aquesta estança es va perdre completament ran de l'incendi¹¹⁰.

¹⁰⁶Stoppioni. "I repertori romani". *"La stanza del chirurgo"...*, p. 34.

¹⁰⁷Cristina Giovagnetti; Claudio Negrelli. "Materiali dallo scavo. Il quotidiano nelle stanze del chirurgo". Ortalli (ed.) *La domus del Chirurgo di Rimini...*, p. 169.

¹⁰⁸Giovagnetti et al. "Materiali dallo scavo...", p. 158.

¹⁰⁹Giovagnetti et al. "Materiali dallo scavo...", p. 137-138.

¹¹⁰Giovagnetti. "Arredi e suppellettili". Masini (ed.) *I colori delle domus di Ariminum*, p. 21.

Els objectes de vidre es van fer relativament comuns a partir del segle I e.c i la seva difusió es va mantenir fins al segle III. En aquest període van començar a aparèixer estris amb ornaments geomètrics i figuratius complexos realitzats a través de la tècnica del tall en fred. Entre els materials de l'esfondrament, es van distingir els fragments d'un plat de vidre blanc opac i d'una copa, també de vidre, amb decoració gravada (figura 43). Aquesta representa una figura femenina alada i un home barbut amb un *pedum* que pot tractar-se de Dionís. En les inscripcions en grec que acompanyen els personatges identifiquem el nom d'Erígone. Això ens permet associar l'escena amb el mite singular i poc conegut de la jove heroïna. La peça revela una ascendència cultural hel·lènica i un origen estranger, més precisament persa. Aquesta atribució s'ha pogut realitzar a partir d'analitzar les característiques formals i la tècnica executiva de l'obra. Ambdues coincideixen explícitament amb l'estil d'un taller actiu a Pèrsia entre el segle II i les primeres dècades del segle III¹¹¹.

Entre els materials carbonitzats del *cubiculum* es van trobar les cordes provinents de l'estructura del *lectus*. Aquest, era de fusta i tenia una base realitzada amb cordes teixides. Amb referència a aquesta troballa, citem altres exemplars conservats de *lecti* de fusta romans provinents del jaciment de Pompeia, com el de la casa d'Efeu, que en realitat correspon a la cambra dels esclaus Civita Giuliana, i els dos llits de respallier alt procedents d'unes habitacions excavades darrere la *Domus del Lararium* (figura 44). Es creu que el capçal del llit de Rímini estaria decorat amb un baix relleu en terracota. D'ell s'ha conservat un fragment amb la representació en medalló del cap de la Gorgona Medusa¹¹². Des d'un punt de vista formal i estilístic, l'obra pren com a referència el model classicista següent, però, els cànons de l'hel·lenisme grec amb una cara ampla de mirada fixa i cabells curts rinxolats¹¹³. La posició exacta de la descoberta, prop de la paret contra la qual es col·locava el capçal, ha suggerit que aniria inserida en ell com a amulet de sort i protecció per als malalts que s'allotjaven en la *domus del chirurgo* durant curts períodes. L'ornament es mostra com un testimoni de la coexistència, en el món romà, d'una medicina més científica de base racional i una altra més supersticiosa i irracional¹¹⁴. Entre la resta del mobiliari de l'habitació, hi havia també un gran cubell de bronze, exemplars de ceràmica i dues làmpades¹¹⁵ (figura 45).

Es considera que, almenys, una de les habitacions de la planta superior hauria estat relacionada amb l'emmagatzematge dels aliments i la preparació dels àpats. La presència d'una xemeneia que s'obria a la teulada suggereix la possibilitat que hi hagués un brasero. A més, la troballa de gerros ceràmics, gots de bronze, plats, vores d'olles, paelles i safates de forn dona suport a aquesta interpretació. S'han recuperat també restes d'àmfores en diferents estances de la *domus*. En el món romà esdevenen el principal recipient per a transportar mercaderia. En aquest cas, les troballes corresponen a àmfores de vi. En particular les de fons pla segueixen el model local de l'Emília-Romanya. La producció d'aquesta tipologia es va

¹¹¹Ortalli. "La domus", p. 33.

¹¹²Giovagnetti. "Arredi e suppellettili", p. 21.

¹¹³Ortalli. "“Sacra publica et privata”: l'altra religione tra Roma e la Cispadana". Diana Neri; Ortalli (ed.) *Immagini divine. Devozioni e divinità nella vita quotidiana dei Romani, testimonianze archeologiche dall'Emilia Romagna*, Sesto Fiorentino, All'Insegna del Giglio, 2007, p. 27.

¹¹⁴Ortalli. "La domus", p. 34.

¹¹⁵Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 516.

iniciar en la segona meitat del segle I i va perdurar fins al segle III. Altres exemplars d'àmfores concorden amb els arquetips estesos per l'Adriàtic i, finalment, dues s'associen a la producció pròpia de Creta. Una d'elles es conserva sencera i inclou el *titulus pictus* pintat a l'espatlla¹¹⁶ (figura 46).

Particularment a Gortina els recipients d'aquesta tipologia van començar a produir-se a mitjan segle III, per tant, en un moment molt proper al de l'incendi de la *domus del chirurgo*. Això pot significar que l'àmfora va ser comprada en el mercat d'*Ariminium*, amb el seu contingut originari i que no va ser reutilitzada, com passava sovint, per a altres usos durant molt de temps. En l'antiguitat, Creta era famosa especialment pel seu vi. El tipus de vi que les fonts clàssiques més esmenten, en relació amb l'illa, és el *passum*, un vi dolç molt conegut en el món romà. Aquesta idea queda plasmada en la inscripció "*vinum creticum excellens*" pintada en una àmfora de Pompeia. Un altre aspecte a destacar és que la majoria dels testimonis escrits conservats que parlen del *passum* provenen de l'àmbit mèdic¹¹⁷.

En la major part dels recipients conservats de la *domus del chirurgo* no podem reconèixer les seves formes acabades. No obstant això, algunes de les vores ens permeten identificar-los com petites ampolles i bàlsams del segle I i II e.c. L'excavació també ha donat a conèixer un petit gerro de terracota, amb coll allargat, boca estreta, una sola nansa i cronologia incerta (figura 47). Entre les ceràmiques de taula destaquen els utensilis de *terra sigillata* medio adriàtics. Aquests es caracteritzen per tenir un recobriment en vernís vermell ataronjat i línies pintades de marró. Aquest model es va estendre des de l'Emília-Romanya fins al centre-nord de les Marques i el centre d'Itàlia. Els treballs d'excavació han tret a la llum un plat de producció medio adriàtica amb el nom del productor gravat en la part inferior (figura 47). Per mitjà d'això, distingim la participació del terrissaire I. Gellius. L'artista va ser popular a Rímmini gràcies a la seva producció de recipients tant de tipologia Arezzo com nord-italiana. La diversitat d'influències podria ser deguda a la creació de sucursals en aquelles regions¹¹⁸. D'altra banda, s'ha testimoniado un segon plat amb forma i característiques úniques dins el panorama local (figura 47). La seva atribució és encara objecte d'investigació. Els estudis situen la seva possible procedència en el Pròxim Orient o el nord d'Àfrica. Tanmateix, se sap que la ceràmica de taula importada al segle III a Rímmini era minoritària en comparació amb la producció local¹¹⁹.

Finalment, al terra de la taverna mèdica, junt amb la mà votiva de bronze i el conjunt quirúrgic, es van descobrir tres armes de ferro, una punta de *pilum* i dues d'*hasta* (figura 48). Les dues variants formaven part de l'habitual armament ofensiu de l'exèrcit romà. En concret, la javelina era utilitzada, principalment, per les unitats d'infanteria legionària. S'ha proposat relacionar aquesta troballa amb l'experiència vital i professional del propietari de la *domus del chirurgo*. Podria entendre's com una memòria del seu pas per un *valetudinarium* militar. Aquesta lectura reforça la hipòtesi, també plantejada per la mà votiva, al voltant de la

¹¹⁶Giovagnetti. "Arredi e suppellettili", p. 21.

¹¹⁷Giovagnetti et al. "Materiali dallo scavo...", p. 142-143.

¹¹⁸Stoppioni. "I repertori romani", p. 34.

¹¹⁹Giovagnetti et al. "Materiali dallo scavo...", p. 136.

seva adhesió a les tropes militar. Altrament, la presència dels elements de combat professional podria interpretar-se com la prova directa d'una lluita ocorreguda en el lloc i el moment de la destrucció de l'habitatge. Aquesta proposta pretén relacionar-se amb el context original, moment el qual la zona cispadana patia les greus incursions dels bàrbars alamans¹²⁰. Es va testificar un cas similar en la domus de l'ex *Vescovo* on, entre els esfondraments i la fusta carbonitzada, es va descobrir una destrat de batalla de ferro. Aquesta és comparable amb la *francische*, una arma utilitzada comunament pels alamans entre el segle III i l'alta edat mitjana¹²¹ (figura 48).

3.3. Instruments quirúrgics

Una de les principals troballes de l'àrea arqueològica de la *domus del chirurgo* consisteix en el conjunt d'instruments quirúrgics compost de més de cent cinquanta estris sanitaris metàl·lics, morters, balances, recipients i altres accessoris destinats a la preparació i la conservació dels medicaments. La descoberta no deixa dubtes envers la professió de l'últim habitant de la *domus* previ a l'incendi de mitjan segle III. Malgrat la corrosió i l'alteració de les restes provocades pel foc, el conjunt d'instruments quirúrgics de Rímini esdevé un dels més complets i variats del món romà¹²². La seva excepcional entitat qualitativa i quantitativa ens permet descriure el propietari com un metge de gran fama i professionalitat¹²³. Alhora, la coincident procedència de la majoria dels elements mèdics ens permet refermar la identificació de l'espai annexionat de la *domus* com un laboratori i estudi professional. Més que un àmbit familiar i residencial, la sala es reconeix com un lloc reservat a les activitats laborals del *dominus*.

Es pensa que l'assortiment d'instruments metàl·lics, de bronze i ferro, estaria guardat, en un inici, en caixes col·locades en els prestatges de marbre del despatx mèdic. De l'excavació s'han posat al descobert caps tubulars petites i fragments metàl·lics de recipients amb els instruments, sovint, encara emmagatzemats en l'interior. A propòsit d'això, s'ha salvaguardat la tapa corredissa (fitxa 11) d'una petita caixa de fusta o metall amb compartiments utilitzada, possiblement, per aplegar estris quirúrgics o medicaments. La placa fina i rectangular està decorada amb un gravat que reproduceix en formes estilitzades la façana d'un temple. Al centre del santuari i entre les columnes, apareix la representació de la deessa Diana caçadora. La deessa tenia també qualitats mèdiques perquè protegia la salut de les dones embarassades. Darrere la seva cama esquerra es mostra un cérvol que corre cap al fons de la imatge¹²⁴. El retrat de la divinitat i la composició de l'obra semblen inspirar-se de models escultòrics del classicisme tardà. La indumentària cortesana de la figura i la presència del cérvol ens recorden a la Diana de Versalles, mentre que, el pentinat és similar al de certes representacions posteriors com la Diana Rospigliosi o la Diana Laterano¹²⁵. Es vol establir també una comparativa entre la peça analitzada i la tapa corredissa d'una farmaciola procedent de Xanten i exhibida en el *Staatliche Museen* de Berlín. Aquesta última representa

¹²⁰Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 521.

¹²¹Ortalli. "La domus", p. 31-32

¹²²Ortalli. "Medici e medicina nell'antichità". *"La stanza del chirurgo" ...*, p. 30.

¹²³Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 517.

¹²⁴Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 523-524.

¹²⁵Erika Simon. "Diana", *LIMC*, II, 1984, p. 804-809.

a Asclepi, déu de la medicina, dins d'un edicle¹²⁶ (figura 49). Les dues obres presenten clares similituds tècniques, formals i figuratives.

El conjunt d'estris quirúrgics incloïa bisturís, ganivets, cisells, sondes, pinces, tenalles, ganxos, palanques, agulles i altres eines d'ús incert. Conservem instruments intactes i d'altres fragmentats, corroïts, oxidats i soldats entre si per la calor (figura 50). Destaquem la predominant presència d'elements ortopèdics com la tenalla de bronze amb mandíbules rectes per a ús cirurgia ossi, el trepant amb braços mòbils per a operacions de crani i la llosa de granit per a recolzar els membres que devien ser amputats¹²⁷. La col·lecció és excepcional tant per la seva dimensió numèrica com per la seva varietat¹²⁸. La diversitat funcional dels instruments, molts d'ells d'escassa documentació, manifesta l'especialització del propietari en nombroses branques de la disciplina quirúrgica. El seu gran ventall de coneixements, experiències i habilitats era inusual en l'antiguitat¹²⁹.

A propòsit d'això, el Museu Cívic Arqueològic de Bolonya exhibeix també, dintre la seva col·lecció romana, exemplars d'instruments mèdics, majoritàriament, de bronze i destinats, principalment, a operacions quirúrgiques i tractament de ferides. No obstant, també conserva eines particulars especialitzades en oftalmologia, otorrinolaringologia, ginecologia i ortodòncia. Les mostres són molt semblants als artefactes trobats en la *domus del chirurgo* (figura 50).

Per altra banda, els estris sanitaris preservats mostren característiques compositives i formals diferents. Alguns d'ells inclouen decoració, d'altres motlures, terminacions en forma d'ovoïde, globus, gota, cilindre... En vista d'això, s'han atribuït a múltiples centres de producció, de procedències diverses i actius entre finals del segle I i el segle III e.c. Es planteja, per tant, una adquisició dels estris, per part del *chirurgo*, cuidada, selectiva i allargada en el temps¹³⁰.

Es creu que la instrumentària quirúrgica de la *domus* estaria desproveïda d'estris ginecològics i adreçada, majoritàriament, a intervencions de traumatismes ossis. Això, junt amb la descoberta d'un peculiar ferro utilitzat exclusivament per extreure puntes de fletxa, semblen enfortir la proposta d'una experiència professional adquirida a l'exèrcit¹³¹. Aquest últim instrument sanitari ha sigut designat amb el nom de "cullera de Diocles" (figura 51). S'hauria emprat per poder arrencar les fletxes de les ferides sense esquinçar la carn. Malgrat això, fins ara, la seva existència només ha sigut testimoniada per les fonts escrites¹³².

¹²⁶De Carolis. "Il mestiere del medico". Ortalli (ed.) *La domus del Chirurgo di Rimini...*, p. 202.

¹²⁷Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 524.

Ortalli. "La scoperta della domus del chirurgo", Masini (ed.) *I colori delle domus di Ariminum*, p. 13.

¹²⁸Ralph Jackson. "The composition of Roman medical instrumentaria as an indicator of medical practice: a provisional assessment". Philip van der Eijk; Manfred Horstmanshoff; Petrus Hermanus Schrijvers (ed.) *Ancient medicine in its socio-cultural context*, I, Leiden, 1995, p. 196-199.

¹²⁹Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 525.

¹³⁰Ernst Künzl. *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit*, Bjb 182, 1982, p. 63.

¹³¹Ortalli. *La domus del Chirurgo e gli scavi...*, p. 9.

¹³²Ortalli. "La scoperta della domus del chirurgo", p. 13.

S'han trobat també, vinculats a la preparació i la conservació de les substàncies medicinals, balances, peses, espàtules, flascons, recipients de vidre o ceràmica i altres accessoris. El pes i la balança petita eren d'ús farmacèutic. Formaven part dels instruments emprats per a mesurar, dosificar i administrar els medicaments¹³³. A més, sobre el paviment del passadís i de la taverna mèdica s'han descobert set *mortaria* amb els seus relatius *pila* de diferents formes, dimensions i materials. És destacable, per exemple, l'ús del marbre grec i insular. Aquesta varietat de tipologies estaria estretament lligada a l'especialització dels estris en la trituració i reducció en pols de les diverses herbes i substàncies medicinals (figura 52).

Pel que fa als recipients, la seva peculiaritat denota que no són de producció local sinó d'importació, fàcilment, oriental. Aquesta raresa formal també pot ser deguda a la natura singular del seu contingut. Consisteix, principalment, en plantes medicinals reduïdes a solucions líquides, seques o triturades. Distingim exemples que, en la seva superfície, incorporen gravat el nom del contingut en grec. Com ara *camedrium*, herba medicinal coneguda per les seves propietats astringents, pectorals i digestives o *abrotanum*, petita planta que conté un alcaloide eficaç com a vermífug¹³⁴ (figura 53). Dioscòrides Pedaci, metge i farmacòleg del segle I e.c, parla de l'acció curativa del *camedrium* sobre les úlceres torpides i destaca l'*abrotanum* per la seva funció com a dissolvent en les neoformacions de la pell. Plini el vell també reflexiona àmpliament d'aquestes plantes medicinals en la *Naturalis Historia*¹³⁵.

El fet que les inscripcions estiguin en grec reforça la idea d'un possible lligam entre el propietari i el món hel·lènic. Segons es deia, en Orient es trobaven les millors escoles de medicina. Aquest plantejament és enfortit per les dotacions insòlites originàries d'allà presents en la *domus del chirurgo*¹³⁶. Se li ha proposat també una plausible procedència oriental, fet comú en el context romà¹³⁷.

Entre les troballes, destaquem un vas terapèutic d'argila que reproduïx en relleu un peu dret descalç fins al turmell. L'obra es caracteritza per ser a mida real i tenir trets naturalistes. És un estri dissenyat per a contenir líquids calents o freds i ser col·locat tocant a la part malalta per al tractament de dolors reumàtics, artrítics i processos inflamatoris. El recipient garantia un alliberament prolongat de la calor gràcies a la seva fina paret inferior i a la conductivitat natural de l'argila. Consisteix en un estri d'ús extremadament especialitzat i tipologia molt poc freqüent. El fet que només s'hagi descobert un sol element d'aquesta tipologia, però, fa improbable que s'utilitzés realment amb finalitats curatives, i podria representar, en canvi, un record d'alguna experiència passada del metge¹³⁸.

Segons Ortalli, es poden establir molt poques comparatives amb exemples testimoniats de la Mediterrània oriental. En particular, a Pafos es conserva una col·lecció de flascons que reproduïxen les formes dels òrgans humans. Procedeixen d'una clínica dedicada a la cura

¹³³Künzl. *Medizinische Instrumente...*, p. 63.

¹³⁴Jacopo Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 522.

¹³⁵De Carolis. "Il mestiere del medico", p. 204.

¹³⁶Ortalli. "La scoperta della domus del chirurgo", p. 13.

¹³⁷Ortalli. "Rimini: la domus 'del Chirurgo'", p. 523.

¹³⁸Ortalli. "La domus", p. 40.

dels atletes activa entre el segle I i inicis del segle II. La peça de la *domus del chirurgo* presenta una aparença molt similar, el que fa pensar que s'hauria pogut realitzar en el mateix centre de producció. No obstant això, el context de la seva descoberta porta a datar-la en un període posterior, pròxim al segle III¹³⁹ (figura 54).

L'incendi sobtat que va enfonsar la *domus* va ser particularment destructiu en aquesta àrea de la residència. Això fa que ens hagin arribat, tan sols, els objectes resistents al foc: elements metàl·lics, ceràmics o de pedra. Afortunadament, però, es conserven alguns dipòsits de vidre provinents de la taverna mèdica. L'elecció del vidre com a material de fabricació per a recipients medicinals és habitual des del segle I e.c. El metge romà Scribonius Largo, a les seves receptes, ja recomanava els pots de vidre per a tota mena de preparacions farmacèutiques, tant líquides com cremoses. Principalment, es destacava el seu caràcter incorruptible i transparent¹⁴⁰. Entre els elements, parcialment fosos per la calor, reconeixem ampolles de fons quadrat, gerres ovoides, un embut i un pal utilitzats per a barrejar els compostos tant medicinals com cosmètics (figura 55).

4. RECONSTRUCCIÓ DEL *CHIRURGO* DE RÍMINI

La riquesa arquitectònica i arqueològica de la *domus del chirurgo* permet, no només, reconstruir l'espai físic, sinó també, perfilar amb cert detall la figura del seu darrer habitant i l'entorn social en què va viure. En atenció a això, el tercer apartat de la recerca adquireix un enfocament social, biogràfic i antropològic a partir de les evidències materials analitzades al llarg del treball. Es comprèn que darrere de cada estructura arquitectònica, element decoratiu i objecte quotidià s'amaga una persona, amb una història, unes preferències, unes necessitats i uns interessos personals. Es pretén, per tant, establir així una possible reconstrucció personal, professional i social del *chirurgo* de Rímini.

Es començarà fent una revisió de les proves que ens permeten determinar una identificació hipotètica del *dominus*. Amb elles, es vol plantejar el seu estatus social, xarxa de contactes, forma de vida, mentalitat i quotidianitat. Després passarem a considerar el paper del metge dins la societat romana per veure com s'integrava aquesta pràctica en la vida quotidiana urbana. El gran conjunt d'instruments sanitaris preservat ens ajuda a descriure amb cert detall l'activitat professional del *chirurgo*, els seus mètodes, especialitzacions, sabers i possibles clients. S'aspira a poder comprendre la formació, habilitats i prestigis del metge, així com, la vida quotidiana d'*Ariminium* en el segle II.

Així mateix, es pretenen conèixer els lligams, condicionants i coexistències de la seva vida pública i privada a través de la possible organització, ús i ornamentació dels espais de l'habitatge. La distribució de les estances i els objectes emmagatzemats en elles reflecteixen les activitats diàries i les interaccions socials portades a terme en la *domus*. Així doncs, l'estudi de l'arquitectura habitable i de les restes arqueològiques permet apropar-se a una descoberta del dia a dia del propietari, dels seus hàbits, visites i intervencions. Es pretén refer

¹³⁹Demetrios Michaelides. "Medicine in ancient Cyprus". Marietta Rossetto (ed.) *Greek Research in Australia, Proceedings of the 8th Biennial International Conference of Greek Studies*, Adelaide, Flinders University, 2009, p. 97.

¹⁴⁰Giovagnetti et al. "Materiali dallo scavo...", p. 145-146.

l'esfera personal del que és material. Per tant, a més d'investigar les estructures físiques, el treball prova també de reconstruir trajectòries vitals i a donar veu a figures històriques desconegudes fins aleshores.

4.1. Identificació del propietari

Com ja hem dit, les restes trobades en l'àrea arqueològica de la *domus del chirurgo*, tant des del punt de vista arquitectònic com material, ens permeten establir una reconstrucció força fidedigna de l'últim propietari de l'habitatge. L'individu va romandre en la *domus* fins al seu enfonsament a mitjan segle III. Durant i després dels esdeveniments que van provocar la seva destrucció no es va extreure res del domicili. Això es constata gràcies a la descoberta d'una vuitantena de monedes per a les despeses diàries (figura 56) i de tres armes de ferro, possiblement, abandonades sobre el paviment en el moment dels enfrontaments bèl·lics¹⁴¹.

Durant el seu pas per la residència de Rímìni, la sala d'estar decorada amb el mosaic d'Orfeu va ser transformada en taverna mèdica domèstica. L'espai esdevé un laboratori i estudi professional. La seva nova funció es corrobora gràcies a la descoberta del conjunt instrumental sanitari. Es creu que aquesta recent àrea destinada a les tasques del treball inclouria també el *cubiculum* de la *domus*. Segons Stefano De Carolis, existeixen evidències del moment referents a pràctiques curatives privades en què el pacient havia de mantenir-se estirat. També se sap que els malalts incapaços de moure's independentment podien romandre hostes del metge durant un breu període¹⁴².

A la paret del fons just a l'altura del capçal del *lectus* es conserva un esgrafià executat, segurament, per un dels convidats. En el període, els grafitis d'agraïment traçats en els murs de les habitacions i dels peristils eren molt habituals. Com a mostra d'això, disposem de diversos exemplars trobats en les residències senyorials de les ciutats vesuvianes¹⁴³. En aquest cas, l'individu agraeix la labor realitzada pel metge a partir de descriure'l com un "homo bonus". Seguidament, hauria inclòs, en la inscripció, el nom del cirurgià. D'ell només es preserven les lletres "ych". Malgrat això, es creu que podria tractar-se d'"Eutyches", nom amb clar origen hel·lènic¹⁴⁴. La paraula "Eutyches" apareix també gravada en la dedicatòria d'un altar situat prop del fur de Rímìni en honor a Júpiter Dolichenus (figura 57). Aquesta divinitat també es mostra retratada en la mà votiva conservada dins el jaciment arqueològic de la *domus del chirurgo*¹⁴⁵. El comitent de l'ara votiu era l'anomenat "T. Flavius Galata Eutyches", una figura d'origen oriental que podria correspondre's amb el metge de Rímìni¹⁴⁶.

Al llarg del treball, se n'han anat recollint pistes que donen suport a la proposta d'una possible procedència oriental del *dominus*. Un exemple és la inscripció en grec del contingut dels dos recipients emprats per a la conservació d'herbes medicinals. Un altre és el tema i el

¹⁴¹Ortalli. *La domus del Chirurgo e gli scavi...*, p. 9.

¹⁴²De Carolis. *Ars medica. I ferri del mestiere. La domus del 'chirurgo' di Rimini e la chirurgia nell'antica Roma*, Rímìni, Guaraldi, 2009, p. 4.

¹⁴³Ortalli. "La domus", p. 41.

¹⁴⁴Ortalli. "La scoperta della domus del chirurgo", p. 13.

¹⁴⁵Angela Donati. "Il graffito di Eutyches", Masini (ed.) *I colori delle domus di Ariminum*, p. 37.

¹⁴⁶Ortalli. *La domus del Chirurgo e gli scavi...*, p. 10.

gravat de l'estàtua d'Hermarc també en dialecte grec. La presència del retrat del filòsof grec en la decoració de la *domus* ha obert la qüestió d'una possible pertinença del cirurgià a l'escola epicúria¹⁴⁷. L'obra esdevé testimoni de la seva inclinació ideològica i moral. Per aquest motiu, incloem el propietari dins la classe intel·lectual que, en aquell moment, expressava la seva utilitat social combinant la laboriositat professional amb els elevats valors ètics.

Per consegüent, Angela Donati estableix un vincle entre el metge de Rímini, T. Rascanius Fortunatus, nascut a Faenza i actiu professionalment a Mèlia, el bolonyès M. Acilius Pottinus, present a Atenes i Lisimac nascut a Imola. Tots ells comparteixen aquest doble emplaçament, per una banda, la regió de l'Emília-Romanya i, per l'altra, el territori de la Mediterrània oriental. Se sap que en aquest darrer estaven les millors escoles de medicina¹⁴⁸. La presència del *chirurgo* de Rímini en aquesta zona és també demostrable amb els singulars artefactes de procedència oriental descoberts en la seva residència.

Dins del camp de la medicina, el propietari devia haver combinat l'educació teòrica amb una formació de tipus pràctica. Durant la investigació d'aquest treball, s'ha argumentat la seva possible experiència en un *valetudinarium*. Amb aquest nom es varen assignar els hospitals militars construïts al llarg de la frontera de l'Imperi romà durant l'època d'August. L'exèrcit romà tenia un fort interès en la cura de la salut dels combatents i, per això, desenvolupa un servei mèdic sofisticat compost de professionals altament qualificats i amb gran experiència pràctica. El seu coneixement era empíric, rigorosament controlat i comprovat al camp de batalla¹⁴⁹. Els metges podien començar allà la seva carrera professional, ocupar càrrecs a curt termini o servir a les files de l'exèrcit per molts anys. La instrumentació quirúrgica trobada en la residència de Rímini s'adapta a aquest tipus d'atenció i tractament propi de l'entorn militar. Les eines no responen a una única especialització sinó que destaquen per la seva varietat d'usos i funcions¹⁵⁰.

En relació amb aquesta idea, s'ha proposat una semblança planimètrica i dimensional de la *domus del chirurgo* amb l'estructura pròpia dels *valetudinaria*s. Vivian Nutton descriu aquests últims com estructures força grans amb espais comuns i habitacions més petites per als pacients al voltant d'un pati central¹⁵¹. Ralph Jackson considera que el cirurgià de Rímini va voler utilitzar la seva *domus* com a clínica de la mateixa manera que havia allotjat els seus pacients militars en els *valetudinaria*s. Segons el seu parer, l'estructura de Rímini va estar, en cert sentit, adaptada a un petit *valetudinari*, precisament en virtut d'aquesta experiència passada¹⁵².

Les troballes arqueològiques esdevenen un testimoni del plaer, el criteri i la condició social del *chirurgo*. L'aparell decoratiu desenvolupat en les diferents estances pretén satisfer el seu delit estètic i desig d'autorepresentació i propaganda. La riquesa dels ornaments manifesta el

¹⁴⁷De Carolis. *Ars medica...*, p. 58.

¹⁴⁸Donati. "Il graffito di Euthyches", p. 37.

¹⁴⁹Adrian Keith Goldsworthy. *The Roman Army at War 100aC-200dC*, Oxford, Clarendon Press, 1998, p. 100.

¹⁵⁰De Carolis. "Il mestiere del medico", p. 195.

¹⁵¹Vivian Nutton. *Ancient Medicine*, Londres, Routledge, 2004, p. 171.

¹⁵²Jackson. *The role of urban healers in the Roman world*, Barcelona, Ediciones Medici, 2009, p. 74.

gust sofisticat del cirurgià, la seva dignitat i popularitat social adquirida a través la professió mèdica. Eutyches va esdevenir un participant de ple dret en la comunitat cívica local i se li va atorgar un paper social d'una certa importància¹⁵³.

La decoració també esdevé un vehicle de fusió entre els entorns públics i privats, d'oci i de treball de la *domus*. Aquesta, junt amb els objectes mobles i els artefactes d'ús, íntimament relacionats amb la vida del propietari, permeten entreveure el seu comportament, interessos, necessitats i activitats personals tant en l'àmbit material com ideal¹⁵⁴. Són també testimoni de les eleccions específiques del *dominus* i de les seves experiències personals viscudes al llarg de la seva estada en la residència de Rímini. Entre les descobertes arqueològiques, trobem elements amb usos, formes i funcions molt variades. Això ens porta a comprendre la complexitat, diversificació i pluralitat de tot plegat. La *domus* incorpora les dues esferes de la vida quotidiana del *chirurgo*, una de caràcter domèstic associada a un entorn social aparentment mitjà-alt i l'altra connectada a la seva professió mèdica. Totes dues, però, coexisteixen i es condicionen mútuament¹⁵⁵.

4.2. Cirurgia i pràctica mèdica a l'antiga Roma

De Carolis descriu el propietari de la *domus* de Rímini com un metge d'orígens orientals, parla grega, ric i pertanyent a la categoria de metges itinerants tant per la seva formació com per la seva activitat professional. Els seus plausibles inicis militars i els nombrosos viatges fets tant per estudi com per treball li van permetre adquirir una experiència força abundant¹⁵⁶. Sovint, la medicina romana incloïa, per un costat, components tradicionals empírics i, per l'altre, elements doctrinals i científics provinents de la civilització grega i oriental¹⁵⁷.

Plini el Vell, en el seu llibre XXIX de la *Naturalis Historia*, defineix l'art mèdic com un dels més lucratiu i esmenta, explícitament, els grans guanys d'alguns dels metges que treballaven a Roma a principis de l'època imperial¹⁵⁸. No obstant això, els exemples esmentats per Plini són testimonis excepcionals. La majoria dels metges del moment disposaven d'un estatus social i d'una compensació monetària inferior. Ortalli explica que les malalties, en el món romà, se solien tractar des del context familiar i domèstic. Es recorria als metges només en els casos de certa gravetat. La professió, sovint, era exercitada per esclaus i lliberts sense control públic. Això els garantia una gran autonomia tècnica, però també comportava la difusió de molts perjudicis¹⁵⁹.

De Carolis estableix una comparativa entre la vida quotidiana del *chirurgo* de Rímini i la d'Antíoc de Sulcis, metge grec a cavall del segle I i II e.c i exiliat a la Sardenya. Som coneixedors del seu estil de vida gràcies a la detallada descripció realitzada per Claudi Galè,

¹⁵³Ortalli. "La domus", p. 45.

¹⁵⁴Ortalli. "Il medicus di Ariminum...", p. 104.

¹⁵⁵Giovagnetti et al. "Materiali dallo scavo...", p. 135.

¹⁵⁶De Carolis. "Il mestiere del medico", p. 195.

Valentina Gazzaniga. *La medicina antica*, Roma, Carocci, 2014, p. 145-150.

¹⁵⁷Ortalli. "Medici e medicina nell'antichità", p. 30.

¹⁵⁸Umberto Capitani; Ivan Garofalo (trad. i notes) *Gaio Plinio Secondo. Storia naturale*, IV, Medicina e farmacologia, llibres 28-32, Torí, Giulio Einaudi editore, 1986, p. 263.

¹⁵⁹Ortalli. "Medici e medicina nell'antichità", p. 30.

metge del segle II e.c. provinent de Pèrgam. Tant Eutyches com Antíoc devien dedicar el matí a visitar els pacients i les hores següents als àpats lleugers i a la cura del cos amb exercicis, massatges i banys. Com també Antíoc, Eutyches hauria arribat a una certa edat tal com mostren algunes de les troballes arqueològiques de la seva residència.

Els pacients del *chirurgo* de Rímini, segons De Carolis en els seus escrits, eren d'origen social heterogeni, des de les elits nobles fins a les comunitats d'esclaus que vivien en estret contacte amb els seus amos. Tots ells, però, rebien un tractament homogeni¹⁶⁰.

En època imperial, les visites se solien fer en el domicili del pacient. El metge es traslladava fins allà per dur a terme la seva activitat i, després, confiava l'assistència del malalt als familiars i amics. No obstant això, les intervencions quirúrgiques més complexes o que requerien d'una instrumentària voluminosa tenien lloc a la consulta del metge. Les fonts literàries esmenten casos esporàdics de malalts, sobretot sotmesos a actuacions quirúrgiques, que s'allotjaven uns dies a la *domus* del metge¹⁶¹. Claudi Galè, per exemple, només recorda haver tingut un pacient durant tres dies en observació¹⁶².

Com a exemple del procés d'actuació sanitari romà, citem una estela funerària del segle II que incorpora la imatge d'un metge examinant l'abdomen del seu pacient i un relleu dedicat a un metge heroic, probablement exposat al recinte de la seva tomba, on apareixen set instruments quirúrgics representats en relleu (figura 58). Segons Galè, l'observació física del malalt havia de ser precisa, atenta i guiada pels cinc sentits. Es devien considerar tots els aspectes específics de la persona malalta. Es requeria poder parlar amb el pacient i els seus familiars per poder dur a terme un estudi complet i detallat del cas que permetés un pronòstic adequat¹⁶³. En l'antiguitat, tal com explica Vegetti, els metges es limitaven a formular un pronòstic de l'estat de la malaltia i la seva factible evolució. No dictaven cap diagnòstic real per tal de protegir-se de possibles acusacions per incompetència en els casos desafortunats. A més, d'aquesta manera aconseguien confiança i èxit professional quan els esdeveniments seguien la predicció sentenciada¹⁶⁴.

El cirurgia de Rímini, gràcies al seu ampli i heterogeni conjunt d'instruments mèdics, podia realitzar una gran varietat d'intervencions. Com a exemple citem la troballa de dos bisturís emprats per a l'extirpació de les amígdals i altres dos per a la de l'úvula (figura 59). Tots dos processos patològics haurien sigut força comuns en el període. La inflamació i l'augment del volum tant de les amígdals com de l'úvula podien dificultar la respiració del pacient. La malaltia, en un inici, es tractava mitjançant les gàrgares, els medicaments i les fumigacions. Només en els casos que ho requerien es recorria a la cirurgia¹⁶⁵.

¹⁶⁰De Carolis. "Il mestiere del medico", p. 195.

¹⁶¹Jackson. *The role of urban healers...*, p. 74.

¹⁶²De Carolis. "Il mestiere del medico", p. 195.

¹⁶³Ruelle Daremberg (trad.) *Oeuvres de Rufus d'Ephèse*, París, Imprimerie nationale, 1879, p. 197-198.

¹⁶⁴Mario Vegetti. "L'immagine del medico e lo statuto epistemologico della medicina in Galeno". Wolfgang Haase (ed.) *Wissenschaften (Medizin und Biologie) (Aufstieg und Niedergang der römischen Welt [ANRW], II.37.1)*, Berlin - Nova York, 1994, p. 1683.

¹⁶⁵Danielle Gourevitch, *I giovani pazienti di Galeno. Per una patocenosi dell'impero romano*, Roma - Bari, Laterza, 2001, p. 52.

En el món romà, les malalties urinàries també eren molt habituals, probablement a causa les deficiències nutricionals i l'escassa higiene. Un dels símptomes més freqüents era la dificultat per orinar. Cels, filòsof grec del segle II, la situa entre les malalties típiques de la tardor, principalment, per a la gent gran¹⁶⁶. En la *domus del chirurgo* s'ha trobat un fragment de catèter de bronze que devia emprar-se per drenar l'orina en els casos de retenció aguda (figura 59).

D'altra banda, Plini el Vell esmenta ja el procés de trepanació del crani en el seu *Naturalis Historia*¹⁶⁷. En el cas d'una fractura de crani, les estelles òssies s'extreien amb pinces de mandíbules rectes (figura 59), de les quals es conserven tres exemplars a la col·lecció de Rímini. Posteriorment, segons el testimoni de Galè, el cirurgià realitzava un forat amb el cisell de tall corbat per poder extreure les parts fracturades colpejant el mànec del cisell lenticular amb un petit mall de fusta¹⁶⁸ (figura 59). Jackson va ser el primer en reconèixer totes dues tipologies de cisell en la col·lecció d'eines de Rímini. Les fonts literàries romanes esmenten també que els metges que practicaven una cirurgia general podien, altrament, executar operacions d'ull. Jackson identifica la presència del pterigotom dins el conjunt de la *domus del chirurgo*, un bisturí petit i prim emprat per extirpar el pterigi i corregir la triquiàsi¹⁶⁹.

Jackson comenta que els instruments quirúrgics, durant l'època imperial romana, s'emmagatzemaven en tres models diferents de recipient segons la seva mida, forma i ús¹⁷⁰. Trobem la tradicional caixa rectangular de fusta o metall, l'estoig cilíndric de metall destinat als instruments particularment prim i delicats i les bosses quirúrgiques de cuir o tela pensades per a les eines més grans i complexes¹⁷¹. Les tres tipologies són testificades a la *domus* de Rímini.

Per afegit, se sap que a la Roma imperial, la major part dels metges practicaven simultàniament tres branques de la medicina: les prescripcions dietètiques, els fàrmacs i la cirurgia. També s'han testimoniat casos de doctors que, tot i estar especialitzats exclusivament en la cirurgia, preparaven i administraven ells mateixos les substàncies medicinals¹⁷². A més, algunes fonts literàries antigues, en descriure els entorns d'activitat mèdica, esmenten també una sala de producció de medicines i tractaments¹⁷³. Trobem un testimoni d'aquesta acció en una de les pintures en fresc de la Casa dei Vettii a Pompeia. L'obra descriu un grup d'amorets i *pyschai* que s'ocupen de la realització i venda de perfums i, probablement, medicaments (figura 60). La presència, per tant, d'eines de preparació i recipients d'emmagatzematge a la *domus* de Rímini no es considera inusual per al context.

¹⁶⁶Innocenzo Mazzini. *La medicina dei Greci e dei Romani*, II, Roma, Jouvence, 1997, p. 308.

¹⁶⁷Andrea Aragosti; Franca Ela Consolino; Anna Maria Cotrozzi; Roberto Centi; Francesca Lechi; Alessandro Perutelli (trad. i notes) *Gaio Plinio Secondo. Storia naturale*, III, llibre 12-19, Torí, Giulio Einaudi editore, 1984, p. 651.

¹⁶⁸De Carolis. "Il mestiere del medico", p. 201.

¹⁶⁹Jackson. "Senex, samian and saffron – solution in sight?". David Bird (ed.) *Dating and Interpreting the Past in the Western Roman Empire: Essays in Honour of Brenda Dickinson*, Oxford, Oxbow Books, 2012, p. 223.

¹⁷⁰Jackson. "Senex, samian and saffron – solution in sight?", idem.

¹⁷¹Adalberto Pazzini. *La Medicina*, Civiltà romana, 8, Roma, Colombo, 1938, p. 40.

¹⁷²Jackson. *The role of urban healers...*, p. 64-67.

¹⁷³Luciana Rita Angeletti. "La medicina". Salvatore Settis (ed.) *Civiltà dei Romani. Il rito e la vita privata*, Milà, Mondadori Electa, 1992, p. 216.

Aquest fet també és testimoniats per Ortalli que reafirma com la manca de farmàcies en el món romà exigia la intervenció directa dels metges en la preparació i l'administració dels remeis contra les malalties, generalment constituïts d'herbes medicinals, extractes minerals i animals¹⁷⁴.

El *chirurgo* de Rímini va exercir l'activitat professional a l'intern de la seva residència. Les fonts clàssiques defineixen la taverna mèdica romana com una mena de *bottega*, sovint annexa a la llar, oberta a la via pública i inserida en edificis tant públics com privats¹⁷⁵. L'estatge devia disposar d'ambients destinats a l'allotjament del pacient, el metge i, almenys un ajudant o aprenent. Es destaca la importància de la llum, el seu origen i angle, així com, la presència de venes i preparats farmacèutics en el conjunt d'instruments mèdics. Aquesta descripció, proporcionada per Jackson, s'adequa a les troballes de l'àrea arqueològica de la *domus del chirurgo*¹⁷⁶.

Per acabar, es vol fer constar la bona posició de la residència de Rímini des del punt de vista urbanístic. Aquesta es trobava dins el perímetre de la ciutat, en una *insulae* en forma trapezoidal delimitada per un *cardo*, un *decumanus* i una carretera que devia vorejar la línia de costa d'aleshores. Tenim constància d'un document escrit del segle IV e.c. que, en descriure la ubicació d'una clínica mèdica, la situa també en una posició força central dins del perímetre urbà¹⁷⁷.

4.3. Entorn social i vida quotidiana

La pau social i el benestar econòmic, de la primera part de l'edat imperial, van afavorir el creixement notable d'*Ariminium*. El seu aspecte constructiu va passar per diferents fases evolutives des de la fundació de la colònia fins al segle III e.c. Progressivament, les formes arquitectòniques van esdevenir més refinades i els materials de construcció més sòlids¹⁷⁸. En part, la plenitud del període es va donar gràcies a la prioritització de les bases econòmiques locals i tradicionals. Aquestes eren, principalment, la rendibilitat agrícola, el trànsit marítim i les activitats manufactureres corroborades per l'actitud emprenedora dels lliberts¹⁷⁹.

La referència epigràfica d'un *horreum pupianum*, possiblement, a la zona portuària de la ciutat és una mostra de la importància de la localitat dins la xarxa comercial marítima (figura 61). Aquesta és evidenciada també a través la nombrosa troballa d'àmfores i la seva varietat tant cronològica com de procedència (figura 61). Els exemplars importants testimonien les relacions d'*Ariminium* amb tota la península i gran part del Mediterrani. D'altra banda, els gerros de fabricació romanyola manifesten la qualitat dels tallers de la ciutat i la seva abundant producció adreçada a la comercialització externa. Es testimonien també, dins els perímetres urbans, locals destinats al treball del bronze, l'os i la ceràmica.

¹⁷⁴Ortalli. "Medici e medicina nell'antichità", p. 30.

¹⁷⁵Jackson. "Roman Medicine: the Practitioners and their Practices". Haase (ed.) *Wissenschaften...*, p. 88-89.

¹⁷⁶Jackson. *A Roman Doctor's House in Rimini*, British Museum Magazine 44, 2002, p. 20-23.

¹⁷⁷Ghiretti. "Un ambulatorio medico antico...", p. 4-5.

¹⁷⁸Ortalli. "L'edilizia abitativa nella Rimini Imperiale", p. 8.

¹⁷⁹Fontemaggi; Piolanti. *Guida catalogo della Sezione archeologica e della Domus del Chirurgo*, Museo della Città, Sezione Archeologica, Villa Verucchio, La Pieve Poligrafica Editore, 2013, p. 37.

Les condicions de vida favorables i la cohesió social de l'època queden demostrades a les fonts epigràfiques antigues. Es conserven inscripcions funeràries que descriuen una gestió cívica ordenada a través de l'homenatge de figures que van treballar per a la ciutat, ben segur, en càrrecs administratius, religiosos i militars¹⁸⁰.

Les restes de l'àrea arqueològica de la *domus del chirurgo* esdevenen un manifest excepcional de la vida dels ciutadans de la Rímini romana. Es presenten com una finestra oberta al passat, un mitjà per aproximar-nos a la quotidianitat, moralitat, costums i gustos de l'època. Referent a això, Ortalli anuncia que en una de les sales de la consulta mèdica es van trobar els ossos d'un, presumpte, petit gos de la família. La seva presència dona vivacitat a la reconstrucció de la vida quotidiana del *chirurgo*. A més, esdevé una prova addicional del sobtat enfonsament de l'habitatge. D'aquesta manera es pot corroborar que la disposició dels materials desvelada durant l'excavació correspon fidelment a la de l'antiguitat¹⁸¹.

La *domus del chirurgo* ens permet testimoniar també les renovacions exercides entre el segle II i la primera meitat del segle III en la construcció privada local. Les residències rimineses es tornen més dinàmiques i laborioses. Aquests canvis són condicionats per les particulars necessitats socials, tècniques i funcionals del moment.

Per un costat, ens trobem el desig de satisfer el gust estètic i autorepresentatiu dels *dominis*. La qualitat arquitectònica i l'aparell decoratiu s'utilitzen com a manifest de la riquesa, saviesa, cultura i delit dels propietaris. La modernització i l'embelliment de les estances amb major potencial de la *domus* esdevé força habitual en el període. Aquestes eren seleccionades segons el seu futur propòsit.

Generalment, les *domus* rimineses de l'alta societat estaven equipades d'un mobiliari bell i elegant. Acostumaven a disposar d'escultures decoratives de marbre, sovint, amb la representació de temes dionisiacs per simbolitzar els plaers de la vida¹⁸². Entre les troballes de la *domus del chirurgo* destaquem l'estàtua d'Hermarc, el mosaic amb un *khantaros* central d'inspiració dionisiaca i el mosaic d'Orfeu tocant la lira.

Altrament, s'estableix una problemàtica entorn a la carència d'espais edificables dins el teixit residencial de Rímini. La dificultat de poder realitzar intervencions de nova construcció porta a desenvolupar nombroses ampliacions i modernitzacions dels habitatges preexistents. Aquest fet, tot i estar estès per la ciutat, es concentra principalment en el sector nord-est, just on està ubicada la *domus del chirurgo*. Durant aquest període, les residències apareixen amb noves subdivisions, redistribucions, alçats i funcions. Es comencen a utilitzar els espais desaprofitats de les *domus* per inserir en ells noves habitacions més boniques i refinades. La densitat del conjunt domèstic suposa la disposició atapeïda i desorganitzada dels nous ambients. Altrament, aquestes operacions, sovint, anaven acompanyades d'una renovació de l'assortiment ornamental. Es comencen a modificar els antics paviments de les sales de

¹⁸⁰Fontemaggi; Piolanti. *Guida catalogo...*, idem.

¹⁸¹Ortalli. "Archeologia e medicina: la casa del 'Chirurgo' riminese". De Carolis (ed.) *Ars medica...*, p. 21.

¹⁸²Ortalli. "L'edilizia abitativa nella Rimini Imperiale", p. 8.

recepció amb lloses de marbre d'opus sectile i mosaics. Sovint, trobem també l'aplicació de pintures murals i decoració en els sostres¹⁸³.

Com a exemple d'aquesta reestructuració arquitectònica i actualització decorativa, citem el complex de l'ex *Vescovado*. Aquest conjunt de tres cases estava situat en la zona nord de la ciutat, a prop del mar (figura 62). En la *domus* meridional s'ha descobert un paviment afegit amb tècnica mixta (figura 62). El mosaic bicromat inclou un opus sectile de lloses de marbre acolorides i, al centre, unes franges vermelles que perfilen l'exacta posició on devia anar col·locada la taula de menjador. En la residència septentrional, a mitjans d'època imperial, es decideix tancar una de les quatre ales porticades del peristil preexistent per inserir en ella tres estances, una d'elles climatitzada.

Un altre exponent és el *Palazzo Gioia*, situat entre la via Gambalunga i el corso d'Augusto. En la segona meitat del segle II, la residència va ser modernitzada i adequada al gust de l'època. El *cortile* es va transformar en un jardí amb embassaments decorats i vistes a una gran sala de representació decorada amb un mosaic policromat d'inspiració hel·lenística (figura 63). La presència de les dues victòries, la palma i el gran escut amb el cap de la Medusa suggereixen que el propietari de la *domus* seria un important funcionari públic o un oficial de l'exèrcit. El paviment adquireix un important valor formal, simbòlic i propagandístic. Citem, també, el cas de les anomenades "domus diacròniques", en les que conviuen elements de diferents èpoques, un al costat de l'altre, a causa de les diverses reestructuracions internes i les decoracions superposades. Un exemple el trobem en l'habitatge de la via Sigismondo Malatesta, actual Cambra del Comerç¹⁸⁴ (figura 64).

Una de les *domus* més rellevants d'*Ariminum* és el *Palazzo Diotallevi*. L'antic *cortile* flanquejat per tres embassaments va ser transformat, en la primera meitat segle II, per un agradable pati en format T flanquejat per tres *tricliniums*. En una de les dues sales d'hivern es disposa un mosaic geomètric amb delicades incrustacions de colors (figura 65). El tercer espai de representació va ser construït sobre dues habitacions preexistents. En ell, s'incorpora un paviment, en blanc i negre, que representa una escena naval amb un mar ple de peixos i l'arribada dels vaixells al port. El tema ens recorda al quadre en opus sectile i pasta de vidre de la *domus del chirurgo* i al de les seves dues pintures amb vistes del mar del *cubiculum* (figura 65). La decoració pavimentada bicromada del *Palazzo Diotallevi* devia contrastar amb els brillants colors de la seva pintura mural, coneguda gràcies als fragments conservats¹⁸⁵.

Molts dels edificis residencials, anteriorment esmentats, varen ser enfonsats i abandonats arran de l'incendi del 260 e.c (figura 66). L'incident va afectar tota la zona nord costera de la ciutat. Aquesta dada és testimoniada pels vestigis trobats prop les excavacions del complex de l'ex *Vescovado* i del *Palazzo Diotallevi*. El present esdeveniment bèl·lic s'inclou en un context general de desequilibris polítics, militars i recessió econòmica¹⁸⁶. A partir del segle

¹⁸³Ortalli. "L'edilizia abitativa nella Rimini Imperiale", p. 9.

¹⁸⁴Ortalli. "L'edilizia abitativa nella Rimini Imperiale", p. 9-10.

¹⁸⁵Ortalli. "L'edilizia abitativa nella Rimini Imperiale", p. 11.

¹⁸⁶Fontemaggi et al. *Guida catalogo...*, p. 44.

III, la ciutat va patir una progressiva decadència social, cultural i religiosa. Aquesta última, deguda a la difusió dels cultes orientals amb motiu de les relacions comercials i la presència de funcionaris i comerciants estrangers a la ciutat¹⁸⁷.

La incursió dels alamans a *Ariminium* també va suposar l'aturada de la seva expansió urbanística i l'inici d'una forta crisi de l'habitatge. Aquesta circumstància explica el fracàs de la ciutat en la restauració del teixit residencial local i la formació d'un buit dins el sistema cadastral anterior. Així mateix, en la part posterior de la *domus del chirurgo*, és possible documentar la construcció d'un tram de la muralla promoguda per l'emperador Galeri. Les poderoses cintes protectores tardo imperials realitzades en *caementizio* i reforçades per torretes van redissenyar la forma urbana d'*Ariminum*. L'obra defensiva va marcar la fi d'una estructura de ciutat que, fins aleshores, havia estat lliure i oberta als horitzons marítims i terrestres, per posar inici a una era dominada per la incertesa, la inestabilitat i la discontinuïtat respecte al passat¹⁸⁸.

5. POSADA EN VALOR DE L'OBRA

La *domus del chirurgo* no només constitueix un vestigi excepcional per a comprendre la vida privada, col·lectiva i professional de l'*Ariminium* Imperial sinó també una mostra paradigmàtica de com l'arqueologia urbana pot transformar el coneixement històric i la identitat cultural contemporània. En aquest sentit, l'últim apartat del treball pretén aprofundir en el procés de descoberta, excavació i valorització de l'àrea arqueològica. Abordarà el període que va des de la seva troballa fortuïta l'any 1989 fins a la integració del jaciment dins del teixit urbà, social i cultural de la ciutat de Rímini.

Es vol analitzar tant el conjunt d'intervencions implementades per a la seva conservació, restauració i museïtzació com les actuacions dutes a terme en el marc de la protecció del patrimoni en els contextos urbans moderns. Per acabar, es pretén establir una reflexió entorn al paper actual de l'habitatge romà com a espai de divulgació, investigació, memòria col·lectiva. La intenció d'aquesta quarta secció és destacar la rellevància de la *domus del chirurgo* en la promoció del patrimoni arqueològic en el segle XXI.

5.1. Moment de la descoberta

El jaciment arqueològic de la plaça Ferrari, a Rímini, va ser descobert el juliol de 1989 durant les tasques de restauració dels jardins públics de la zona impulsades per l'oficina tècnica de l'ajuntament de la ciutat. L'arrencada d'un arbre va permetre evidenciar, entre les arrels, l'existència de fragments de frescos romans¹⁸⁹. Immediatament, la zona va ser barrada i tancada al tràfic. La revelació fortuïta de restes antigues va comportar la posada en marxa de les exploracions científiques, sistemàtiques fins al 2006. Els sondejos i les excavacions estratigràfiques van permetre destapar més de 700 m² d'àrea arqueològica. Les restes més

¹⁸⁷Dario Giorgetti. "Geografia storica ariminense". Giancarlo Susini; Andreina Tripploni (ed.) *Analisi di Rimini antica. Storia e archeologia per un museo*, Rímini, Comune di Rimini, 1980, p. 45-47.

¹⁸⁸Fontemaggi et al. *Guida catalogo...*, p. 44.

¹⁸⁹Ortalli. "La scoperta della domus del chirurgo", p. 12.

significatives corresponen a la *domus del chirurgo*, bloc residencial de l'extrem nord d'*Ariminum*¹⁹⁰.

En un primer moment, es va descobrir un mur de maó i tres parets d'argila comprimida que delimitaven una sala amb paviment de mosaic policromat i una estança contigua amb mosaic bicromat. L'imprevist va comportar una primera campanya arqueològica, entre el 1989 i 1997, realitzada per la Superintendència de Béns Arqueològics de l'Emília-Romanya en col·laboració amb el Museu Cívic de Rimini (figura 67). Immediatament, les troballes arqueològiques es van relacionar amb l'existència d'una *domus* romana adossada a les muralles de la ciutat, encara visibles en un petit tram de la cantonada nord de la plaça (figura 68). L'operació va projectar una planimetria residencial irregular, deguda a l'obliquïtat del mur de fons, orgànica i funcional. Els materials trobats durant la primera fase de l'excavació, paviments en mosaic i àmplies superfícies de guix pintat, evidenciaven ja l'alt nivell de vida dels propietaris¹⁹¹. El complex també inclou les restes d'un palau tardorepublicà, un edifici alt medieval i, sota les seves plantes, d'una petita necròpolis¹⁹².

Els excedents acumulats en el terreny, amb motiu de l'incendi del segle III i l'esdevenir natural del temps, van permetre preservar molts dels objectes i estructures antigues. Des de les parets d'argila i fusta internes, fins als murs de maó del perímetre, passant per les sales d'estar i les habitacions de servei, decorades amb frescos i mosaics¹⁹³. La major part de les troballes provenen de les capes que recobrien els nivells esfondrats de la *domus*, forats sorgits després de la seva destrucció¹⁹⁴. Dels materials recuperats al llarg de les primeres excavacions, la rica col·lecció d'instruments mèdics, posteriorment identificats com a quirúrgics, obté especial interès. L'equip inclou aproximadament cent cinquanta aparells quirúrgics de ferro i bronze, nombrosos morters per triturar herbes i minerals, recipients de vidre i ceràmica per emmagatzemar medicaments i diversos equips terapèutics¹⁹⁵. En particular, els estris quirúrgics metàl·lics van ser trobats dins d'una petita caixa que, col·locada sobre un prestatge de marbre, va ser esfondrada per l'incendi¹⁹⁶. Malgrat la corrosió i l'alteració provocades pel foc, el conjunt es considera un dels més complets i variats del món romà. L'excel·lent estat de conservació i la riquesa de les troballes converteixen la *domus del chirurgo* en un important jaciment arqueològic. Ortalli comenta com va quedar immediatament clar que era un lloc arqueològic molt important, un descobriment excepcional al territori del nord d'Itàlia¹⁹⁷.

Ortalli reflexiona entorn la idea que les ciutats on vivim, generalment de fundació antiga, contenen importants evidències fòssils de l'activitat humana exercida al llarg dels segles. Reivindica la importància d'aprendre a tractar els jaciments arqueològics com a documents

¹⁹⁰Jacopo Ortalli. *La domus del Chirurgo e gli scavi...*, p. 5.

¹⁹¹Maurizio Biordi. "Per una storia del ritrovamento della domus romana in piazza Ferrari". *"La stanza del chirurgo"...*, p. 20.

¹⁹²Ortalli. *La domus del Chirurgo e gli scavi...*, p. 10-11.

¹⁹³Ortalli. "La scoperta della domus del chirurgo", p. 12.

¹⁹⁴Ortalli. "Il corredo medico e gli strumenti chirurgici dallo scavo della domus". *"La stanza del chirurgo"...*, p. 33.

¹⁹⁵Ortalli. "La scoperta della domus del chirurgo", p. 13.

¹⁹⁶Biordi. "Per una storia del ritrovamento...", p. 20.

¹⁹⁷Ortalli. "La domus del Chirurgo di Rimini...", p. 7.

escrits per a reconèixer, transcriure i interpretar els signes que la humanitat ha deixat¹⁹⁸. Consecutivament, la investigació arqueològica de la plaça Ferrari va anar manifestant una estratificació històrica inesperada, testimoni d'una evolució de l'ocupació des d'època republicana fins moderna. La *domus* forma part d'un complex, on estructures i signes de vida es creuen i narren dos mil anys d'història. La residència imperial romana es considera l'estructura més important del terreny pel seu estat de conservació i la riquesa dels materials recuperats¹⁹⁹.

5.2. Museïtzació del conjunt i programa d'actuació

A causa de les limitacions organitzatives vinculades amb l'ús públic de la zona i la distribució complexa de les restes arqueològiques, les obres d'excavació de la *domus del chirurgo* van ser lentes i graduals. Al cap de deu anys d'excavació i una primera restauració (figura 69), es va iniciar el procés de debat, selecció i planificació del projecte de conservació de la *domus*. Per iniciativa del municipi i la Superintendència, el complex va ser transformat en museu. En conjunt, van avaluar la necessitat i l'oportunitat de conservar, valorar i fer accessible el complex arqueològic²⁰⁰. D'aquesta manera s'assolia la intenció de retornar la residència romana a la ciutadania preservant totes les seves característiques. El projecte va ser acceptat en el 2001 i, després de vuit anys d'obres, el recinte va ser obert al públic. La decisió final va consistir en la realització d'intervencions de conservació específiques i en la construcció d'una estructura protectora al voltant de l'excavació que permetés protegir-la dels danys ocorreguts pel temps i el clima. Al mateix temps es volia afavorir el gaudi dels visitants per l'emoció antiga que aquest patrimoni arqueològic tenia per oferir²⁰¹.

El projecte va seguir l'enfocament científic basat a presentar l'evidència estructural tal com anava sortint de l'excavació, reduint les intervencions i evitant els elements reconstruïts. El recinte de la *domus del chirurgo* es va perimetrar amb una gran infraestructura de vidre i acer realitzada per l'estudi milanès *Studio Cerri Associati Engineering* (figura 70). El projecte preveia respectar la llegibilitat completa de l'àrea. Amb la construcció del contenidor s'impedeix la radiació solar en l'interior i es garanteix la visió des de l'exterior. La coberta de la instal·lació protegeix les troballes i esdevé, al mateix temps, un jardí penjant amb plantes mediterrànies. Es disposen també diverses claraboies en tires que assegurin l'arribada i l'intercanvi de l'aire. En l'elecció del model per al contenidor i la coberta es va tenir en compte el context i el teixit urbanístic que l'envolta. En l'interior de l'estructura, es col·loquen tres passarel·les de vidre suspeses a uns dos metres per sobre de l'excavació (figura 71). Guien als visitants al llarg del recorregut per les diferents estances de la *domus del chirurgo*. Aquesta solució evita el contacte directe amb l'evidència estructural i permet als assistents obtenir una visió completa de l'àrea²⁰².

¹⁹⁸Sauro Gelichi. "Perché scavare nelle città". *"La stanza del chirurgo"...*, p. 22.

¹⁹⁹Ortalli. "La domus del Chirurgo di Rimini...", p. 7-12.

²⁰⁰Elena Cristoferi; Jacopo Ortalli; Annalisa Pozzi; Mauro Ricci; Monica Zanardi. "Il complesso archeologico di piazza Ferrari tra scavo, restauro e musealizzazione". Jacopo Ortalli (ed.) *La domus del Chirurgo di Rimini...*, p. 47-51.

²⁰¹Ortalli. "La domus del Chirurgo di Rimini...", p. 9.

²⁰²Cristoferi et al. "Il complesso archeologico...", p. 51.

La inauguració de l'espai va tenir lloc el 7 de desembre de 2007. El terreny, museïtzat per intenció educativa, s'adhereix al Museu Cívic de la ciutat on s'exhibeixen els notables materials recuperats durant la seva excavació (figura 72). Per tant, la museïtzació de l'àrea arqueològica de la plaça Ferrari no només condiciona l'indret sinó també els objectes exposats en la secció arqueològica del museu²⁰³. Es va dur a terme una meticulosa restauració de les troballes per part del Laboratori de Restauració de la Superintendència de Béns Arqueològics de l'Emília-Romanya. Segons Ortalli, l'actuació esdevé un exemple de com una col·laboració constructiva entre diferents organismes pot determinar resultats importants que retornen a la comunitat el seu patrimoni cultural, preservat en aquest cas al subsol del centre històric de Rímini i desconegut fins al moment del seu descobriment.

Ortalli destaca l'estudi multidisciplinari realitzat en el conjunt arqueològic de la *domus del chirurgo*. Es van fusionar en un marc orgànic i unitari les aportacions de diferents competències. L'arqueòleg posa també en relleu la col·laboració inusual entre diverses entitats públiques i privades: la Superintendència de Béns Arqueològics de l'Emília-Romanya per al Ministeri de Patrimoni Cultural, l'Ajuntament de Rímini amb el Departament de Cultura i els Museus de la Ciutat, la Regió de l'Emília-Romanya a través del seu Institut de Patrimoni Cultural, la Fundació local *Cassa di Risparmio* i els operadors arqueològics de les empreses *La Fenice Archeologia e Restauro de Bolonya* (ara *Phoenix Archeologia*) i *Archeostudio de Riccione* (ara *Tecne*). No obstant això, Ortalli considera que allò que va fer veritablement extraordinària l'excavació va ser la qualitat documental de les seves troballes²⁰⁴.

El caràcter excepcional del context arqueològic i la seva potencial valorització es van plantejar ja en les primeres etapes de la investigació. Això va influir en l'estratègia d'operació, proposant la realització de certes restauracions durant l'avanç de les excavacions i aconsellant mantenir sense canvis les troballes de considerable importància²⁰⁵. D'aquesta manera, les ruïnes es conserven en la posició originària, evitant la seva alteració. S'acorda també no excavar fins a sòl verge per poder preservar les diverses estratificacions i estructures a mesura que s'anaven descobrint.

En el seu article *La domus del Chirurgo di Rimini Un eccezionale contesto archeologico*, Ortalli comenta algunes de les mesures emprades en la museïtzació del complex arqueològic per focalitzar en la seva potencialitat expositiva i didàctica. En la selecció i col·locació de les troballes dins l'àrea de visita es decideix aplicar un criteri no selectiu per evitar privilegiar algunes restes sobre altres²⁰⁶.

Ortalli assegura que l'estructura protectora de vidre i acer permet ressaltar el valor de les restes i del conjunt arqueològic de la domus. Tanmateix, assegura que el projecte no evita els problemes, ressorgits en els últims anys, a conseqüència de la conservació in situ dels murs de maó, parets d'argila, arrebossats pintats i paviments de mosaic. Aquestes estructures estan

²⁰³Cristoferi et al. "Il complesso archeologico...", p. 47-59.

²⁰⁴Ortalli. "La domus del Chirurgo di Rimini...", p. 9.

²⁰⁵Cristoferi et al. "Il complesso archeologico...", p. 47.

²⁰⁶Ortalli. "La domus del Chirurgo di Rimini...", p. 9.

compostes de materials heterogenis que han reaccionat al llarg del temps i continuen reaccionant de manera no homogènia entre si i amb l'entorn que els envolta²⁰⁷ (figura 73).

A més, les actuacions fetes abans de la museïtzació es van desenvolupar amb absència d'un projecte de restauració unitari perquè van ser plantejades com intervencions d'emergència. Les estructures verticals es van assegurar mitjançant l'aplicació de consolidacions destinades a compactar l'argila i fixar el guix. En el cas dels paviments en mosaic, les intervencions es van orientar a la protecció de les zones perimetrals i a la fixació de les tesselles mòbils. Fins a la construcció de l'estructura museogràfica, les infraestructures van ser protegides per cobertes temporals.

Ortalli destaca la importància de programar, després de l'obertura d'una àrea arqueològica, un pla de manteniment ordinari acompanyat d'un seguiment continu de l'estat de conservació de les estructures i les característiques ambientals. Segons el seu parer, aquest programa és de fonamental importància per evitar desencadenar situacions crítiques difícils de gestionar, que requereixin intervencions de conservació immediates i problemàtiques. D'altra banda, considera positiu intentar reduir al màxim les intervencions d'emergència.

L'any 2007 es va firmar un acord decennal, actualitzat en el 2018, per traspassar la gestió del complex arqueològic de la plaça Ferrari a l'ajuntament de Rímini. La coordinació preveu també les activitats de manteniment ordinari i extraordinari. El pla d'actuació amb motiu del conveni defineix com a principals objectius el manteniment durant el temps de funcionalitat de l'àrea i l'òptima conservació tenint en compte les característiques de qualitat, eficiència i valor econòmic del bé. Les inspeccions del personal de la Superintendència de Béns Arqueològics de l'Emília-Romanya han constatat un deteriorament progressiu de les condicions conservatives de les estructures. Aquest es deu, principalment, a problemes ambientals com les variacions termohigromètriques, la falta de ventilació, la presència d'humitat, la radiació no protegida i l'augment de les aigües subterrànies²⁰⁸. Tal com declara Ortalli, tot i que el deteriorament d'una obra és un procés natural i continu al llarg del temps, per frenar la seva degradació cal adoptar la perspectiva de la conservació preventiva i el manteniment programat. Aquest, es pot implementar mitjançant el seguiment de les intervencions realitzades i el control del microclima.

La caiguda d'una part de l'arrebossat del *cubiculum*, el juny de 2016, va evidenciar la necessitat d'un immediat programa d'intervencions de conservació. Els murs de fang amb arrebossats policromats manifestaven, en els últims anys, un depriment estat de conservació. Les tensions físiques i mecàniques els havien causat bombaments, fractures importants i polvorització. L'actuació, finançada pel Ministeri superior de Cultura, ha permès assegurar els sectors que encara conserven l'arrebossat pintat i activar accions de consolidació, restauració i manteniment de les parets d'argila i bona part dels paviments de mosaic. Des del 2019, s'executa un monitoratge continu que determina la humitat de l'espai, la temperatura del sòl i volumètrica per mitjà d'una instrumentació col·locada estratègicament en tres punts.

²⁰⁷Cristoferi et al. "Il complesso archeologico...", p. 51-54.

²⁰⁸Cristoferi et al. "Il complesso archeologico...", p. 51-53.

D'aquesta manera es permet controlar, en tot moment, els valors microclimàtics i efectuar les corresponents adaptacions ambientals.

El programa en curs de protecció de les estructures arquitectòniques d'edificació de la *domus* promou salvaguardar el jaciment per al gaudi públic i la transmissió dels seus valors culturals. La tendència actual, respecte a la valoració del patrimoni cultural, atorga una major atenció a la matèria i prioritza el principi de la mínima intervenció. Aquesta inclinació ha influït en la metodologia de les últimes actuacions del jaciment arqueològic de la *domus del chirurgo*. S'ha posat en pràctica la neteja lleugera, l'eliminació dels afegits amb falsa aparença antiga i la fixació de les tesselles mòbils sense necessitat de reomplir els grans buits (figura 73). Segons J. Ortalli, la protecció es realitza mitjançant accions directes i indirectes que miren de perllongar la vida d'aquestes fonts, però sobretot preservar i transmetre intacta aquella informació del passat que tot bé cultural conté²⁰⁹.

6. CONCLUSIONS

La *domus del chirurgo* va ser un habitatge romà de la segona meitat del segle II e.c. situat a l'extrem nord de la colònia d'*Ariminum*, davant la conca portuària oberta a l'Adriàtic. La residència disposava d'una òptima posició urbanística. En el període imperial, el port de la ciutat va esdevenir un important centre de comunicació, comerç i circulació de l'exèrcit romà. El benestar generalitzat d'*Ariminum*, associat als recursos de la terra i el mar, va afavorir el seu creixement, l'activació de noves construccions monumentals i l'atenció per l'estètica i la decoració dels espais residencials. L'habitatge del cirurgià testimonia les renovacions exercides, a finals del segle II i inicis del segle III, en l'àmbit de l'edificació privada local. La manca d'espai per a noves construccions va afavorir el desenvolupament d'ampliacions i actualitzacions dels habitatges existents. Les residències de Rímini es tornen més dinàmiques, acolorides i laborioses. Amb elles es pretén satisfer el gust estètic i representatiu del *dominus*.

El primer objectiu, centrat en l'aspecte arquitectònic, ens ha portat a revisar les diferents fases constructives de l'*isolae* de la *domus del chirurgo*. En època imperial, va ser ocupat per un complex edificat estable i persistent. No obstant això, s'ha evidenciat l'existència prèvia d'un conjunt residencial republicà i, a posteriori, d'un palau tardoantic. Seguidament, l'àrea va albergar un petit cementiri actiu fins al segle VII i, possiblement després, tallers d'elaboració ceramista.

En la fase prèvia a l'enfonsament de mitjan segle III, l'habitatge disposava tant d'estances domèstiques com d'espais destinats a l'activitat laboral. L'*adiectus* incloïa la taverna mèdica i el *cubiculum*. Les dues cambres, connectades entre si, garantien la funció de rebuda, consulta, observació, tractament dels pacients, hospitalització i preparació de les substàncies medicinals. Malgrat l'autonomia formal de les dependències annexes, es creu que pertanyien a la unitat domiciliar com a àrea professional.

²⁰⁹Cristoferi et al. "Il complesso archeologico...", p. 53-60.

Per copsar el segon objectiu, l'anàlisi de la pintura, mosaics, objectes mobles i ornaments ha permès comprovar el caràcter prestigiós, l'abundància econòmica i el gust refinat i elegant del propietari de la *domus*. La residència de Rímini presenta un gran ventall de llenguatges artístics d'alta qualitat formal, tècnica i estètica. Tots ells esdevenen un mitjà d'autorepresentació i propaganda de l'habitant. Són una eina d'afirmació social, ètica, política, econòmica i cultural. El mobiliari i la decoració de la *domus* del cirurgià manifesten també el delit oriental del propietari. Això queda testimoniats, per exemple, amb l'escultura del filòsof grec Hermarc de Mitilene o la petita mà votiva de bronze associada a formes de religiositat místiques d'origen greco-oriental. Altrament, la predilecció, plasmada en els murs, sostres i paviments, per les formes repetitives, l'ús dels dissenys florals i el joc dels semicercles entrellaçats sembla representar una mena d'estil local reconeixible. Aquest, s'ha volgut exposar per mitjà de comparatives amb els aparells decoratius de les altres *domus* rimineses. S'ha demostrat, així, un gust i una tradició compartida.

Els fragments amb evidències pictòriques conservats declaren, tal com comenta Stoppioni, l'existència de dues fases pictòriques diferents. Un altre aspecte a destacar és la predominança de la bicromia blanca i negra en els paviments en mosaic. L'adopció de mosaics policromats en només dues sales de la *domus* correspon a una jerarquia de les habitacions coincidint amb les de major representació. Així mateix, l'acurada campanya d'excavació de la *domus del chirurgo* ha permès recuperar part del seu mobiliari, objectes domèstics i materials d'ús rutinari. Tots ells van formar part de la quotidianitat del *dominus* durant la seva estada a Rímini. D'aquesta manera ens permeten entreveure els seus comportaments, gustos, necessitats i activitats personals. En particular, el conjunt descobert d'instruments quirúrgics esdevé un dels més complets i variats del món romà. La troballa permet confirmar la professió de l'últim habitant.

D'aquesta manera s'arriba al tercer objectiu, on es pretenia una confecció del context social i la vida quotidiana del propietari, per tal de desenvolupar una reconstrucció plausible de la història, l'experiència i la identitat del *dominus*. De Carolis el descriu com un metge d'origens orientals, parla grega, ric i pertanyent a la categoria de metges itinerants. Dintre la disciplina mèdica, el propietari devia haver combinat una educació teòrica, probablement de caràcter oriental, amb una formació de tipus pràctica. Durant la investigació d'aquest treball, s'ha argumentat la seva possible experiència en un *valetudinarium* així com els seus nombrosos viatges d'estudi i de treball.

Per altra banda, s'ha volgut evidenciar com les restes de l'àrea arqueològica de la *domus del chirurgo* esdevenen un manifest excepcional tant de la vida comunal de l'*Ariminum* imperial com de la pràctica sanitària en l'antiguitat romana. L'emplaçament de la *domus* en el centre del teixit urbà de la ciutat revela una integració harmoniosa i, previsiblement, habitual entre les funcions públiques i privades. L'habitatge s'interpreta com un testimoni de la quotidianitat de l'elit professional i l'evolució del saber mèdic romà.

Per aconseguir el quart objectiu que consistia en l'anàlisi de la situació actual del jaciment, s'ha explicat la seva descoberta fortuïta, el juliol de 1989, a causa de la restauració dels jardins públics de la plaça Ferrari. L'imprevist va comportar una primera campanya

arqueològica entre el 1989 i 1997. El recinte va ser obert al públic el 7 de desembre de 2007 adherit al *Museo della Città*.

El treball ha volgut ressaltar la gran quantitat d'objectes, art i estructures antigues preservades. El caràcter excepcional del context arqueològic i la seva potencial valorització van influenciar el programa d'actuació aplicat el qual proposava presentar, preferentment, les ruïnes en la seva posició originària, reduir les intervencions i evitar els elements reconstruïts. S'atorga una major atenció a la matèria i es prioritza el principi de la mínima operació.

Fent una recopilació de les dades exposades al llarg de l'estudi de recerca, es pot concloure que la hipòtesi plantejada en un primer moment s'ha complert. L'observació, la investigació i la documentació de l'àrea arqueològica de la *domus del chirurgo*, cobrint tant les restes estructurals, materials i tangibles com aquelles de caràcter més interpretatiu, han esdevingut eines fonamentals per accedir, de manera rigorosa i raonada, a una aproximació històrica fidedigna del context geogràfic i social de l'*Ariminum* imperial així com del darrer propietari de la residència. Malgrat que tot apropament al passat comporta inevitablement un grau d'incertesa, podem constatar que l'anàlisi arqueològica del conjunt de troballes i la seva interpretació històrica han permès recompondre i donar veu a una, plausible, existència individual.

Malgrat que la investigació de la *domus del chirurgo* de Rímini ha avançat molt en els últims anys, es considera que encara queden aspectes a tractar en possibles línies de recerca futures. Aquestes es plantegen com un mitjà per enriquir el coneixement de l'excepcional espai arqueològic i el seu context històric. Dins l'àmbit de la medicina romana, noves excavacions i anàlisis interdisciplinàries podrien donar lloc a un aprofundiment en la comprensió de les tècniques sanitàries emprades pel *dominus*. Es podria provar d'identificar amb major precisió, gràcies als avenços moderns, les eines i substàncies utilitzades en la pràctica quirúrgica del moment. Seria interessant desenvolupar també estudis comparatius amb altres *domus* testimoniades que tinguin estances sanitàries annexionades. D'aquesta manera es podria posar èmfasi en les particularitats de la coexistència entre l'entorn domèstic i professional. Una investigació més detallada del context social, econòmic i cultural del propietari podria permetre'ns obtenir una idea més fidedigna sobre el paper del despatx mèdic d'Eutyches en l'*Ariminum* de finals del segle II i inicis del segle III.

Aquest treball de recerca no només ha permès validar la hipòtesi de partida sinó també comprovar la importància d'un enfocament multidisciplinari, incloent-hi la disciplina històrica, artística i arqueològica, en la cerca i reconstrucció d'històries humanes passades. La *domus del chirurgo* es concep no només com un vestigi material sinó també com una memòria viva d'època, professió i vida. Per acabar, es vol incloure una reflexió de l'arqueòleg Ian Hodder exposada en el seu llibre *Theory and Practice in Archaeology*, "les restes arqueològiques no representen simplement el passat, formen part d'un diàleg continu entre el passat i el present"²¹⁰.

²¹⁰Ian Hodder. *Theory and Practice in Archaeology*, Oxfordshire, Routledge, 1992, p. 11 (traducció pròpia).

7. BIBLIOGRAFIA

Álvarez, Carlos C. *Roma: imperio, cultura y medicina*, Acta Médica del Centro, vol.12, n. 2, 2018.

Aragosti, Andrea; Consolino, Franca Ela; Cotrozzi, Anna Maria; Centi, Roberto; Lechi, Francesca; Perutelli, Alessandro Perutelli. *Gaio Plinio Secondo. Storia naturale*, III, Ilibre 12-19, Torí, Giulio Einaudi editore, 1984.

Augenti, Andrea. *Le città italiane tra la tarda antichità e l'alto Medioevo: atti del Convegno (Ravenna, 26-28 febbraio 2004)*, Sesto Fiorentino, All'Insegna del Giglio, 2006.

Bachelard, Gaston. *La Poética del Espacio*, San Diego, Fondo de Cultura Economica, 1965.

Balena, Ilaria; SASSI, Marco. *La domus del chirurgo e il complesso archeologico di piazza Ferrari*, Villa Verucchio, La Pieve Poligrafica Editore, 2009.

Barbet, Alix. *La Peinture Funéraire Antique. IV siècle av. J.C. -IV siècle apr. J.C*, Paris, Editions Errance, 2001.

Bird, David. *Dating and Interpreting the Past in the Western Roman Empire: Essays in Honour of Brenda Dickinson*, Oxford, Oxbow Books, 2012.

Blake, Marion Elizabeth. *The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire (Memoirs of the American Academy in Rome, 8)*, Roma, American Academy in Rome, 1930.

Bliquez, Lawrence J. *The Tools of Asclepius. Surgical Instruments in Greek and Roman times*, Leiden, Brill Academic Publishers, 2015.

Borhy, László. *Plafonds et voûtes à l'époque antique, Actes du VIIIe colloque International sur la peinture murale antique*, Budapest, Pytheas Kft, 2004.

Braccesi, Lorenzo. *Ariminum. Storia e archeologia (Vol. 2): Atti Della Giornata Di Studio Su Ariminum, Un Laboratorio Archeologico*, Roma, L'Erma di Bretschneider, 2009.

Brizzi, Giovanni; Poma, Gabriella. *Rivista storica dell'Antichità*, XXXVII, 2007.

Capitani, Umberto Capitani; Gaofalo, Ivan Garofalo. *Gaio Plinio Secondo. Storia naturale*, IV, Medicina e farmacologia, Ilibres 28-32, Torí, Giulio Einaudi editore, 1986.

Daremborg, Ruelle Daremborg. *Oeuvres de Rufus d'Ephèse*, Paris, Imprimerie nationale, 1879.

De Carolis, Stefano. *Ars medica. I ferri del mestiere. La domus del 'chirurgo' di Rimini e la chirurgia nell'antica Roma*, Rimini, Guaraldi, 2009.

De Carolis, Stefano; Pesaresi, Valeria. *Medici e pazienti nell'antica Roma. La medicina romana e la domus "del Chirurgo" di Rimini. Atti del Convegno internazionale (Rimini, 12 giugno 2008)*, Historica, n. 40, 2009.

De Vos, Mariette; Maurina, Barbara. *La villa romana di Isera. Ricerche e scavi (1973-2004)*, Rovereto, Osiride, 2011.

Dutour, Thierry. *La ciudad medieval. Orígenes y triunfo de la Europa urbana*, Buenos Aires, Paidós, 2005.

Fontemaggi, Angela; Piolanti, Orietta. *Guida catalogo della Sezione archeologica e della Domus del Chirurgo*, Museo della Città, Sezione Archeologica, Villa Verucchio, La Pieve Poligrafica Editore, 2013.

- Fontemaggi, Angela; Piolanti, Orietta. *Mosaici di Rimini Romana*, Bolonya, Minerva edizioni, 2016.
- Fontemaggi, Angela; Piolanti, Oretta. *Rimini Divina. Religioni e Devozione nell'Evo Antico*, Rimini, Ramberti arti grafiche, 2000.
- Gazzaniga, Valentina. *La medicina antica*, Roma, Carocci, 2014.
- Ghiretti, Giorgia. *Un ambulatorio medico antico: due libri recenti sul "Chirurgo di Rimini"*, Papyrotheke, num. 1, 2010.
- Giacobello, Federica. *Larari pompeiani Iconografia e culto dei Lari in ambito domestico*, Milà, Led Edizioni Universitarie, 2008.
- Goldsworthy, Adrian Keith. *The Roman Army at War 100aC-200dC*, Oxford, Clarendon Press, 1998.
- Gourevitch, Danielle. *I giovani pazienti di Galeno. Per una patocenosi dell'impero romano*, Roma - Bari, Laterza, 2001.
- Guarnieri, Carlo. *Nuovi tessellati da Ravenna, Piazza Anita Garibaldi. Prime considerazioni*, Atti del XVIII Colloquio AISCOM (Cremona, 14-17 marzo 2012), Tivoli, casa editrice AISCOM, 2013.
- Haase, Wolfgang. *Wissenschaften (Medizin und Biologie) (Aufstieg und Niedergang der römischen Welt [ANRW], II.37.1)*, Berlin - Nova York, De Gruyter, 1994.
- Hodder, Ian. *Theory and Practice in Archaeology*, Oxfordshire, Routledge, 1992.
- Jackson, Ralph. *A Roman Doctor's House in Rimini*, British Museum Magazine 44, 2002.
- Jackson, Ralph. *The Domus 'del chirurgo' at Rimini: an interim account of the medical assemblage*, Journal of Roman Archaeology, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Jackson, Ralph. *The role of urban healers in the Roman world*, Barcelona, Ediciones Medici, 2009.
- King, Helen. *Health in Antiquity*, Londres, Routledge, 2005.
- Künzl, Ernst. *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit*, BJB 182, 1982.
- Marini, Mirella. *Aemilia, La cultura romana in Emilia Romagna dal III secolo a. C. all'età costantiniana*, Venècia, Marsilio, 2000.
- Maryse, Sabrié. *La Maison à Portiques du Clos de la Lombarde à Narbonne: décoration murale de trois pièces autour de l'atrium*, Revue archéologique de Narbonnaise, vol. 22, 1989.
- Maroni, Oriana; Stoppioni, Maria Luisa. *Storia di Rimini*, Cesena, Il Ponte Vecchio, 1997.
- Masini, Manlio. *I colori delle domus di Ariminum*, Ariminum. Storia, arte e cultura della Provincia di Rimini, XXIV / 6, novembre - dicembre 2017.
- Mazzini, Innocenzo. *La medicina dei Greci e dei Romani*, II, Roma, Jouvence, 1997.
- Morandini, Francesca; Rossi, Filli. *Domus romane: dallo scavo alla valorizzazione. Atti del Convegno di Studi « Scavo, conservazione e musealizzazione di una domus di età imperiale » (Santa Giulia – Museo della Città, Brescia, 3 – 5 aprile 2003)*, Milà, Edizioni ET, 2005.
- Mucciante, Alessandro. *La domus di Palazzo Melatino a Teramo (TE)*, Notiziario della Soprintendenza per i Beni Archeologici dell'Abruzzo, 2015.

Musei Comunali di Rimini. *"La stanza del chirurgo": una domus romana a Piazza Ferrari: primi risultati di una ricerca archeologica: mostra documentaria*, Rimini, Comune di Rimini, 1991.

Neri, Diana; Ortalli, Jacopo. *Immagini divine. Devozioni e divinità nella vita quotidiana dei Romani, testimonianze archeologiche dall'Emilia Romagna*, Sesto Fiorentino, All'Insegna del Giglio, 2007.

Nutton, Vivian. *Ancient Medicine*, Londres, Routledge, 2004

Oriolo, Flaviana; Verzár, Monika. *La pittura romana nell'Italia settentrionale e nelle regioni limitrofe*, Trieste, Editreg, 2012.

Ortalli, Jacopo. *Edilizia residenziale e crisi urbana nella tarda antichità: fonti archeologiche per la Cispadana*,. "CARB" 39, 1992.

Ortalli, Jacopo; Fontemaggi, Angela; Piolanti, Orietta. *Le raccolte archeologiche (2.-3. sec. d.C.) e la domus del chirurgo : itinerio*, Villa Verucchio, La Pieve Poligrafica Editore, 2008.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo di Rimini Un eccezionale contesto archeologico*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia-Romagna, Nuova Serie 4, dicembre 2023.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo e gli scavi archeologici di piazza Ferrari*, Villa Verucchio, La Pieve Poligrafica Editore, 2007.

Pappalardo, Umberto; Aoyagi, Masanori. *Pompei (Regiones VI-VII) Insula Occidentalis*, vol. I, Nàpols, Valtrend Editore, 2006.

Pazzini, Adalberto. *La Medicina*, Civiltà romana, 8, Roma, Colombo, 1938.

Rosetto, Marietta Rossetto. *Greek Research in Australia, Proceedings of the 8th Biennial International Conference of Greek Studies*, Adelaide, Flinders University, 2009.

Ruggieri, Nicola; Galassi, Stefano; Tempesta, Giacomo. *I terremoti del I secolo d.C. a Pompei. Osservazioni intorno ai danni e consolidamenti nelle Terme Stabiane con particolare riguardo ad uno sperone nel Destrictarium*, RA restauro archeologico, vol. 26, n. 2, 2018.

Settis, Salvatore. *Civiltà dei Romani. Il rito e la vita privata*, Milà, Mondadori Electa, 1992.

Simon, Erika. "Diana", *LIMC*, II, 1984.

Stoppioni, Maria Luisa. *I mosaici della domus di piazza Ferrari a Rimini*, "CARB" 40, 1993.

Susini, Giancarlo; Tripponi, Andreina. *Analisi di Rimini antica: Storia e archeologia per un museo*, Rimini, Comune di Rimini, 1980.

Van Der Eijk, Philip; Horstmanshoff, Manfred Horstmanshoff, Schrijvers, Petrus Hermanus. *Ancient medicine in its socio-cultural context*, I, Leiden, Brill Academic Publishers, 1995.

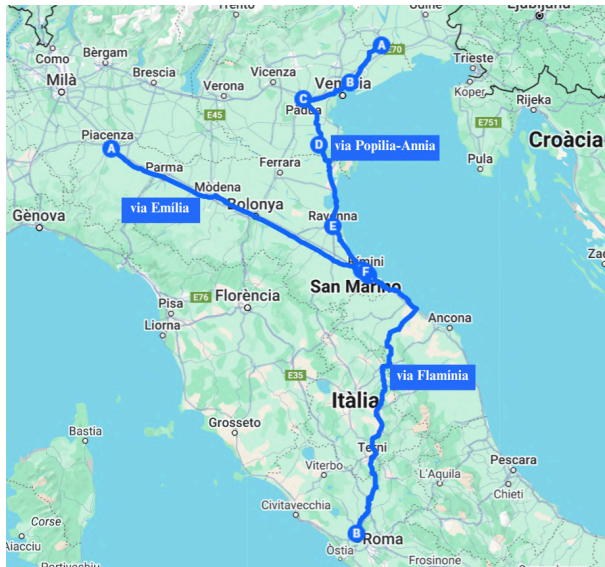
Veyner, Paul. *Cave Canem*, MEFRA 75, 1963.

Von Hartmann, Klaus P. *Abitare in Citta. La Cisalpina Tra Impero E Medioevo*, Wiesbaden, Reichert Verlag, 2004.

8. ANNEXOS

8.1. Annexos gràfics

Figura 1

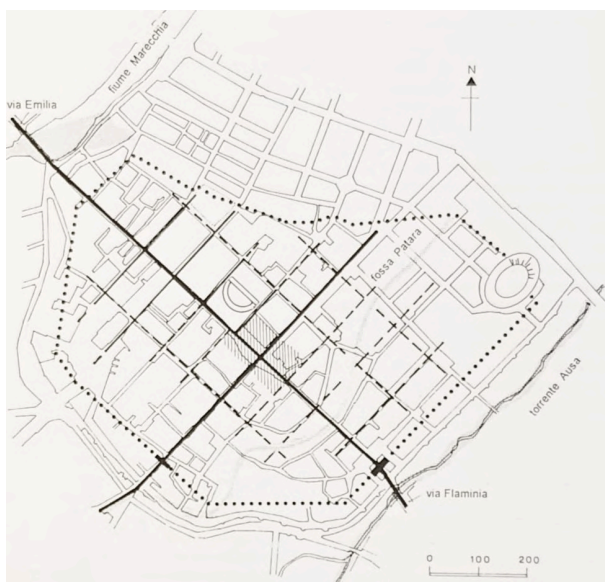
Mapa amb el recorregut de la via Flaminia l'any 220 a.e.c., la via Emília l'any 187 a.e.c.i la via Popilia-Annia l'any 132 a.e.c.
(© Google Maps) (recorreguts: A.Camarena)

Figura 2

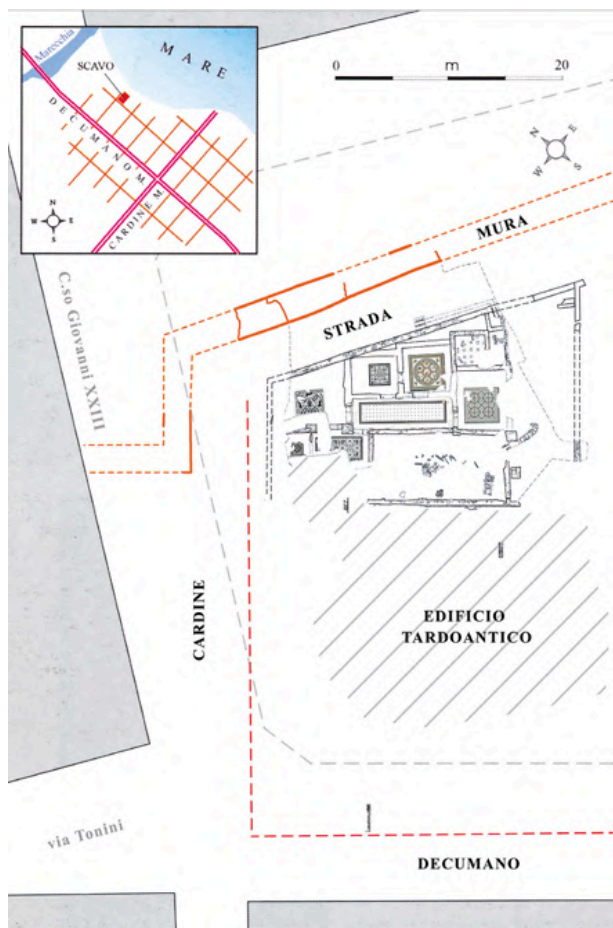
A. Mapa de la ciutat de Rimini.
(© Google Maps)
B.Recreació d'*Ariminum* en època imperial.
(© Riviera Romagnola)

Figura 3

Planta de la ciutat romana de Rimini. (© J. Ortalli)

Figura 4

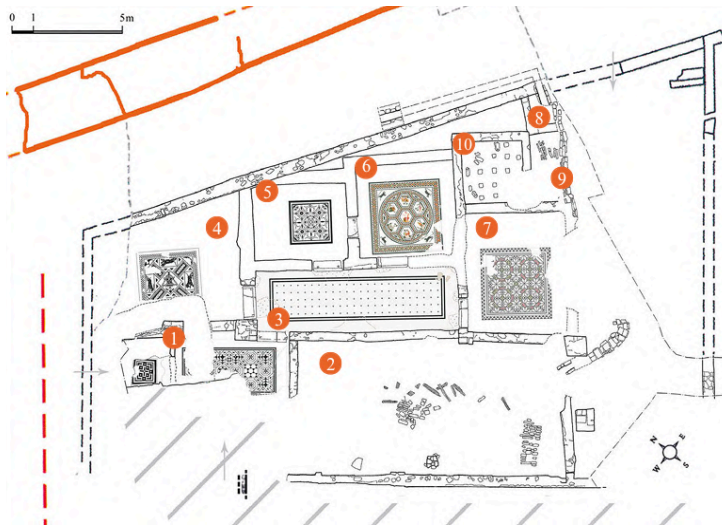
Col·locació urbana de l'àrea d'excavació de la plaça Ferrari.
(© M. Casadei, C. Negrelli)

Figura 5

A. Hipòtesi reconstructiva de la zona exterior de la domus.
B. Hipòtesi reconstructiva de la secció axonomètrica de la domus.
(© dissenys: C. Negrelli)

Figura 6

A. Planimetria de la *domus del chirurgo* de Rimini.
(© disseny: M. Casadei, C. Negrelli)
(enumeració: A. Camarena)
B. Habitacions de la *domus del chirurgo* de Rimini
en procés d'excavació.
(©E. Cristoferi, J. Ortalli, A. Pozzi, M. Ricci, M.
Zanardi)

Figura 7

A. Fresc d'Enees curat pel metge
Japix amb la presència de la deessa
Afrodita i el fill Ascani. Pompeia, I
e.c. Museu Arqueològic Nacional de
Nàpols. (© A.Conejo da Pena)
B. Detall de la ferida d'Enees i
l'operació mèdica.

Figura 8

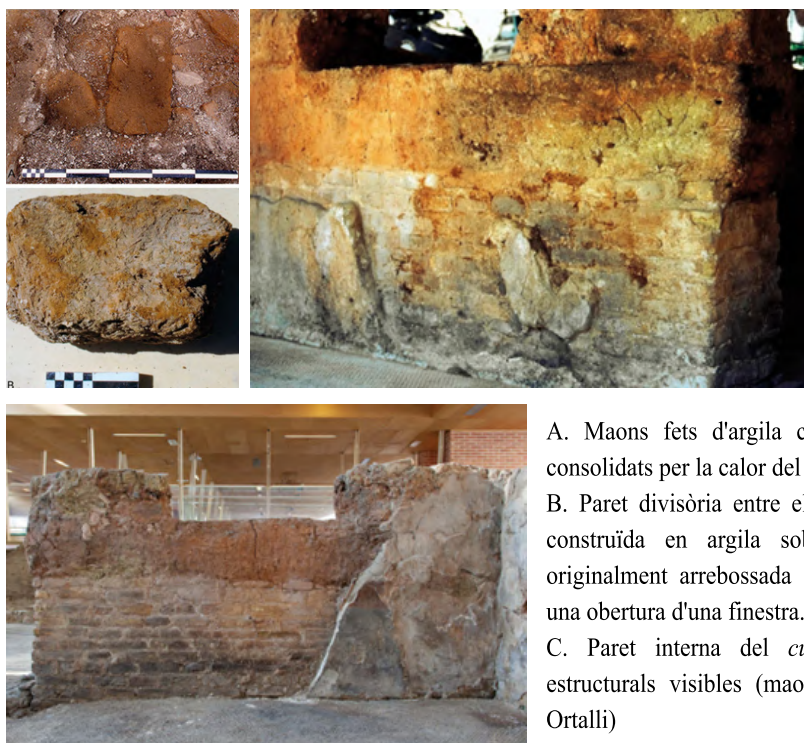

Latrina i *sudatorium* amb hipocaust i
tubs d'argila per a l'escalfament
parietal. *Domus del chirurgo* de
Rimini. (© J. Ortalli)

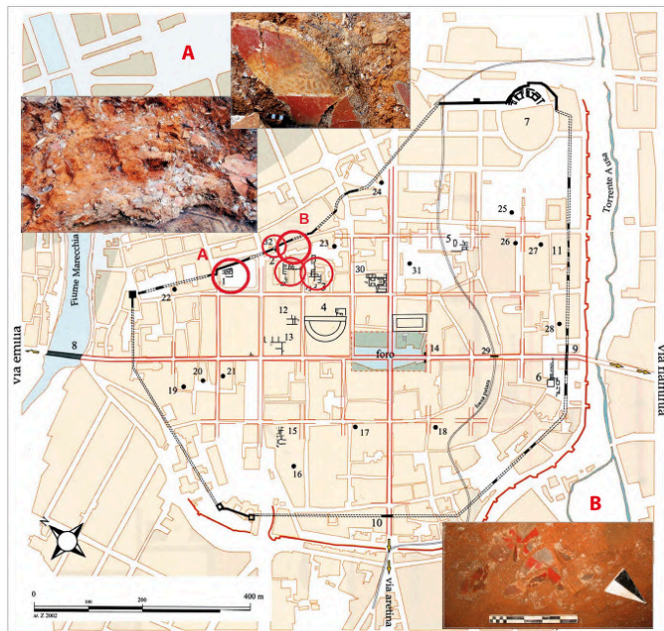
Restes arqueològiques del *suspensurae* i els *tubuli parietali* de les Termes Estabianes, Pompeia.
(© A.Conejo da Pena)

Figura 9

- A. Maons fets d'argila crua barrejada amb palla consolidats per la calor del foc. (© J. Ortalli)
- B. Paret divisòria entre el passadís i el *cubiculum* construïda en argila sobre una base de maó, originalment arrebossada i pintada al fresc. Inclou una obertura d'una finestra. (© J. Ortalli)
- C. Paret interna del *cubiculum* amb elements estructurals visibles (maons, argila i guix). (© J. Ortalli)

Figura 10

Localització dels incendis del sector litoral d'Ariminum.

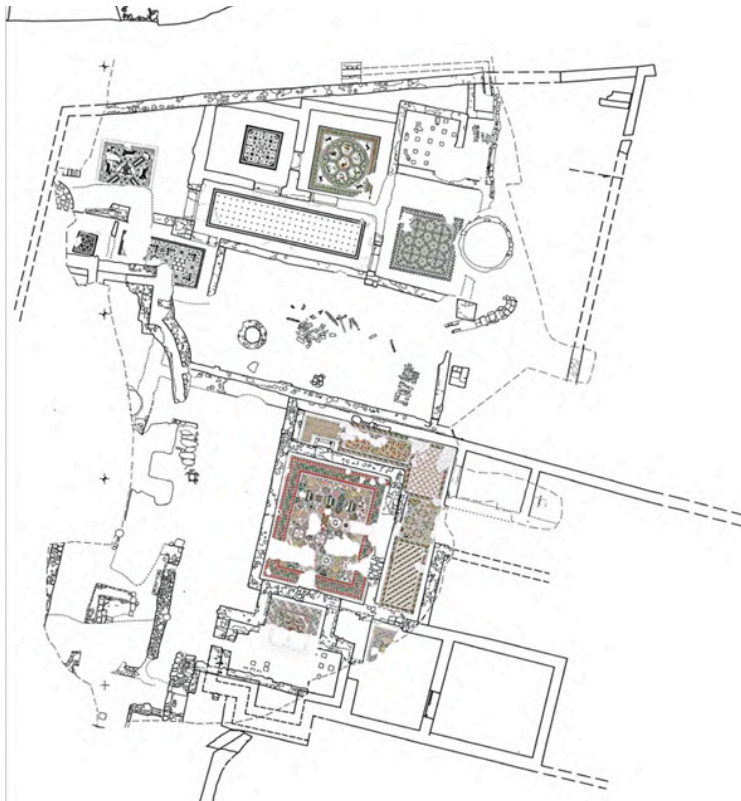
Fragments amb argila estructural enrogida per la calor.

A. *Domus del chirurgo*.

B. Excavació de l'antic Banc d'Itàlia.

(© gràfics: V. Politi) (elaboració: J. Ortalli)

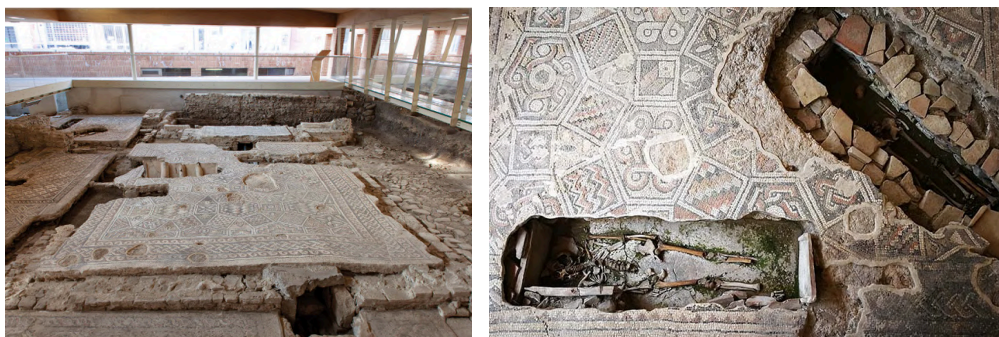
Figura 11

Plànol de la zona arqueològica de la plaça Ferrari, Rímini.

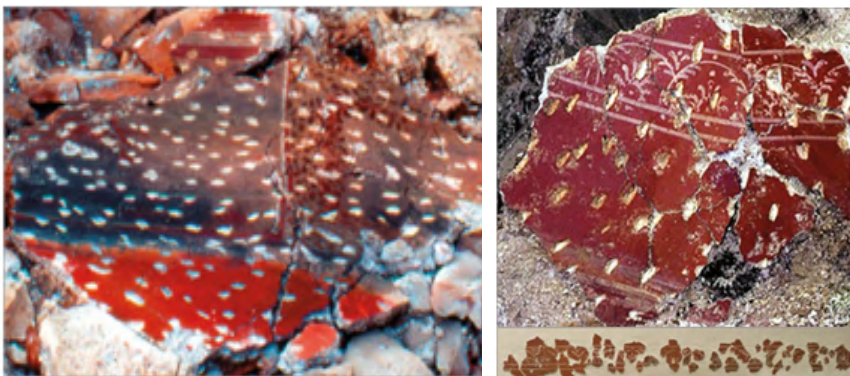
Inclou la *domus del chirurgo* i el palau tardoantic. (© J. Ortalli)

Figura 12

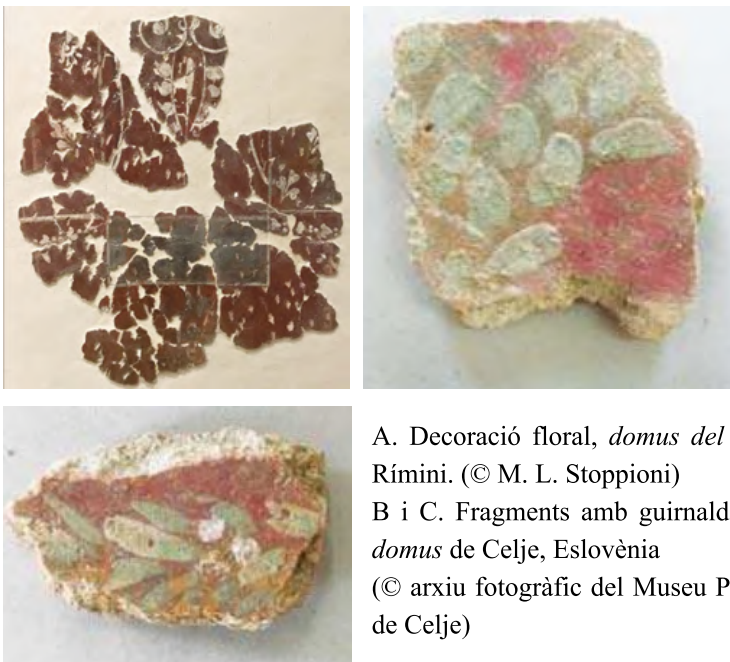
Vista del palau tardoantic amb les sepultures dels segles VI-VII.
(© J. Ortalli)
(© A. Fontemaggi;
O. Piolanti)

Figura 13

Demostració de les marques de picat en un fragment del *triclinium* i del *cubiculum*.
(© M. L. Stoppioni)

Figura 14

A. Decoració floral, *domus del chirurgo*, Rímini. (© M. L. Stoppioni)
B i C. Fragments amb guirnal·les florals, *domus* de Celje, Eslovènia
(© arxiu fotogràfic del Museu Pokrajinski de Celje)

Figura 15

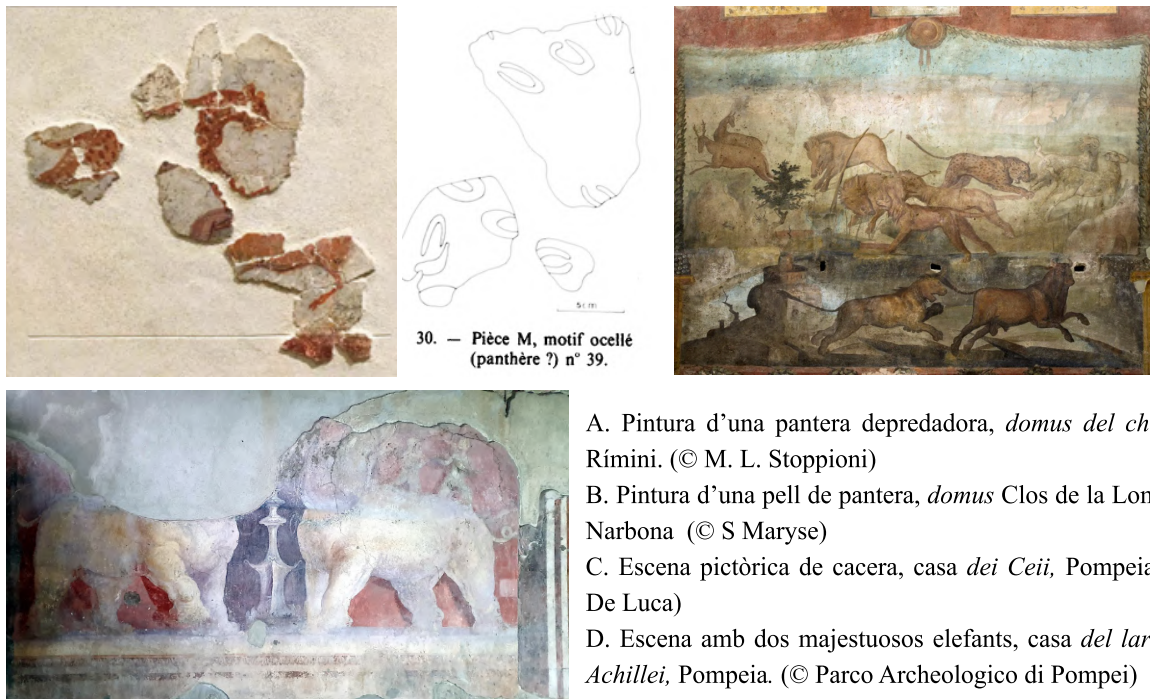

Figura 16

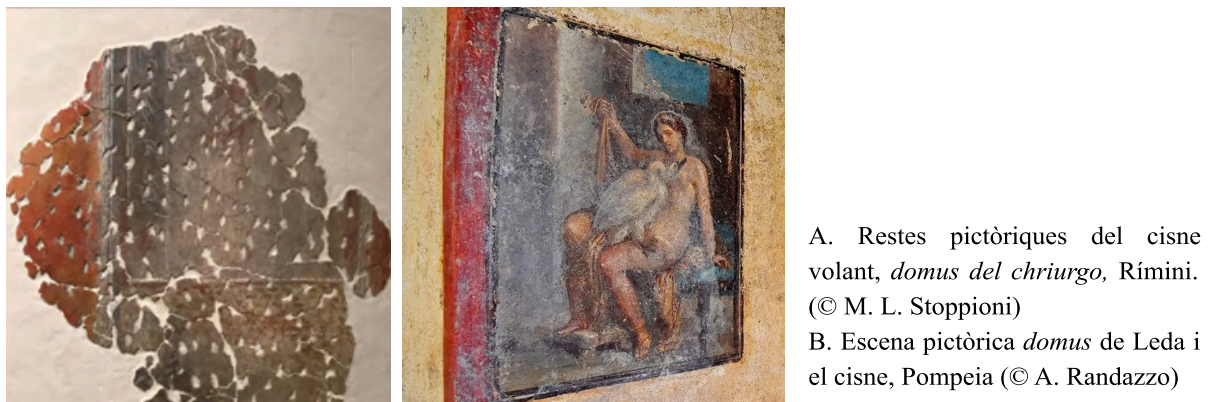
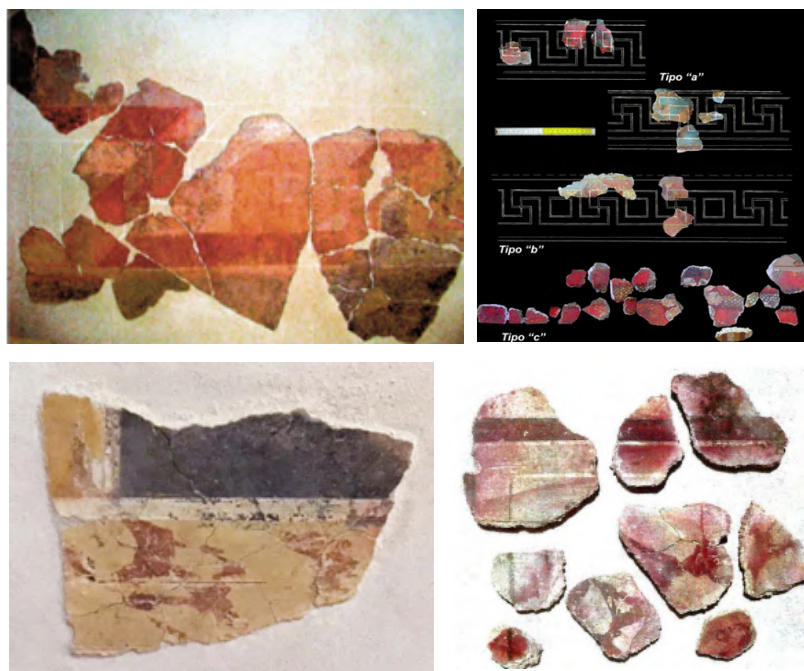

Figura 17

Figura 18

A. Motiu de meandre i panells en perspectiva, *domus del chirurgo*, Rímini.

(© M. L. Stoppioni)

B. Tipologia motiu decoratiu meandre, *domus del Palazzo Melatino*, Teramo

(© A. Mucciante)

C. Disseny marbrejat, *domus del chirurgo*, Rímini.

(© M. L. Stoppioni)

D. Imitació del marbre, *domus di palazzo Diotallevi*, Rímini.

(F. Casadei)

Figura 19

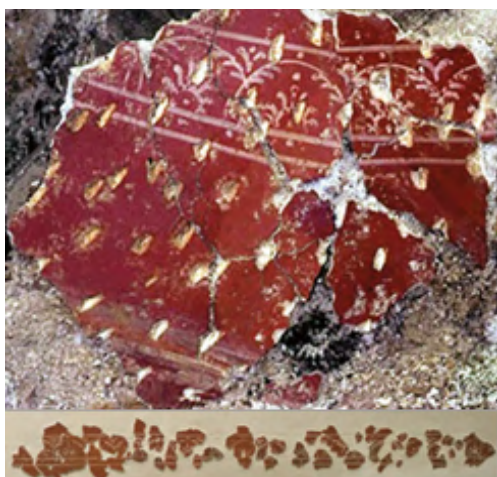

A. Fragments de les columnes helicoidals, *domus del chirurgo*. Rímini.

(© M. L. Stoppioni)

B. Columnes amb funció arquitectònica, casa d'August, Pompeia. (© A. Palo)

Figura 20

Decoració pictòrica amb semicercles que s'intersequen, *cubiculum domus del chirurgo*, Rímini (© M. L. Stoppioni)

Figura 21

A. Pinax amb paisatge portuari, *cubiculum domus del chirurgo*, Rímini. (© M. L. Stoppioni)
B. Escena naval, *Casa dei Vettii*, Pompeia. (© RomanoImpero)

Figura 22

A. Petita màscara teatral, *triclini domus del chirurgo*, Rímini. (© M. L. Stoppioni)
B i C. Màscara penjant, *Oecus Casa del Braçalet d'Or*, Pompeia. (© R. Ciardiello)

Figura 23

A. Motiu cassetonat coberta taverna mèdica. *Museo della città*, Rímini. (© M. L. Stoppioni)
B. Fragments de guix coberta cassetonada, Isera. (© A. Dardani).

Figura 24

Mosaic més antic conservat a Rímini. Via castelfidardo. (© A. Fontemaggi; O. Piolanti)

Figura 25

A i B. Mosaic d'Anubi. *Museo della Città*, Rímini. (© G. Gaia)
 C. Fresc Vil·la dels Misteris, Pompeia, Museu Arqueològic Nacional de Nàpols. (© A. Modena)
 D i E. Mosaic de l'antiga Escola Industrial, Rímini. (© A. Fontemaggi; O. Piolanti)

Figura 26

A. Mosaic del vestíbul, *domus del chirurgo*, Rímini.
 B. Mosaic ex Fulgor, Rímini.
 C. Mosaic del pati d'accés, *domus del chirurgo*, Rímini.
 D i E. Mosaic d'Aquileia (© M. L. Stoppioni)

Figura 27

Mosaic del passadís, *domus del chirurgo*, Rímini. (© M. L. Stoppioni)

Figura 28

A. Mosaic del triclini, *domus del chirurgo*. Rímini.

B. Mosaic *domus* d'Atenea, Apol·lònia d'I·líria.

(© M. L. Stoppioni)

Figura 29

A. Mosaic amb *kantharos*, *domus del chirurgo*, Rímini. (© M. L. Stoppioni)

B. Mosaic amb *kantharos*, Escola Industrial, Rímini.

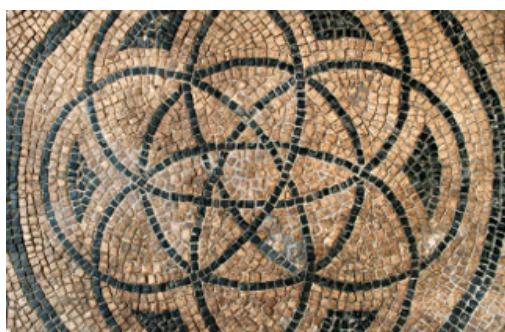
(© Patrimonio culturale dell'Emilia Romagna)

C i D. Animals que corren dins dels rectangles, mosaic del *triclinium* de la *domus del chirurgo*, Rímini.

(© M. L. Stoppioni)

Figura 30

A. Detall del motiu central, mosaic del *cubiculum*, *domus del chirurgo*, Rímini..

(© M. L. Stoppioni)

B. Restes conservades del mosaic de la *domus* de la plaça Anita Garibaldi, Ravenna.

(© C. Conti)

Figura 31

A. Esquema a “*nido d’ape*”. Mosaic d’Orfeu i els animals, *domus del chirurgo*, Rímini.

(© M. L. Stoppioni)

B. Paviment a “*nido d’ape*”. *Domus dei Coiedii*, Castelleone di Suasa. (© M. S. Abu Aysheh)

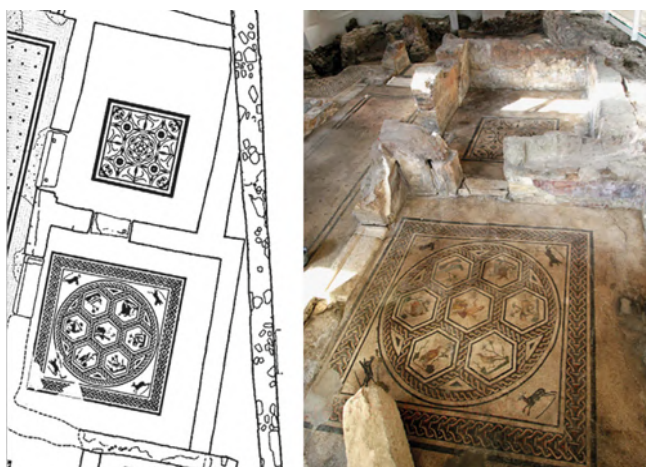
Figura 32

Detall dels animals. Estudi de la seva posició, *domus del chirurgo*, Rímini.

(© M. L. Stoppioni)

Figura 33

El *cubiculum* i la consulta del metge connectats directament per un passadís, *domus del chirurgo*, Rímini. (© M. L. Stoppioni)

Figura 34

- A. Mosaic de l'*oecus*, *domus del chirurgo*, Rímini. Detall del marc amb una fila de triangles. (© M. L. Stoppioni)
 B. Mosaic del palau de Teodoric, Ravenna. Detall del marc amb dues fila de triangles. (© dibuix: Azzaroni Alessandro)
 C. Mosaic de la *domus Diotallevi*, Rímini. Detall del marc amb una fila de triangles. (© Beni Culturali Standard (BCS))

Figura 35

Detall tall i col·locació de les tesselles.

- A. Mosaic de l'*oecus*, *domus del chirurgo*, Rímini. (© M. L. Stoppioni)
 B. Mosaic d'Orfeu, *domus del chirurgo*, Rímini. (© M. L. Stoppioni)
 C. Mosaic Sàtir i Menades de l'antic *Palazzo Gioia*, Rímini.
 (© Beni Culturali Standard (BCS))

Figura 36

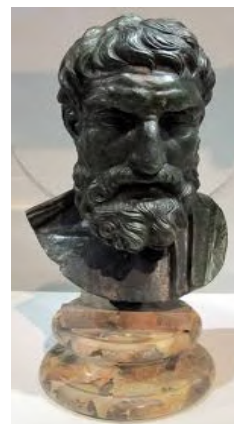
Latrina amb mosaic monocromàtic blanc i llindar d'accés de marbre, *domus del chirurgo*, Rímini..
(© M. L. Stoppioni)

Figura 37

A. Panell decoratiu amb escena marina, *domus del chirurgo*, Rímini.
(© J. Ortalli)
B. Panell decoratiu amb escena marina, Corint.
(© J. Ortalli)
C. Detall dels marcs gairebé idèntics.
(© J. Ortalli)

Figura 38

A. Peu d'una estàtua de marbre amb base inscrita que representa Hermarc, jardí de la *domus del chirurgo*, Rímini.
(© J. Ortalli)
B. Estàtua d'Hermarc de Sarteano, Museu Arqueològic, Florència. (© E. Polito)
C. Bust de bronze amb el retrat d'Hermarc, vil·la dels Papirs d'Ercolano.
(© Wikipedia)
D. Petit bust de bronze amb el retrat d'Epicur, vil·la dels Papirs d'Erculà.
(© Wikipedia)

Figura 39

A. Mà votiva, *domus del chirurgo*, Rímini.

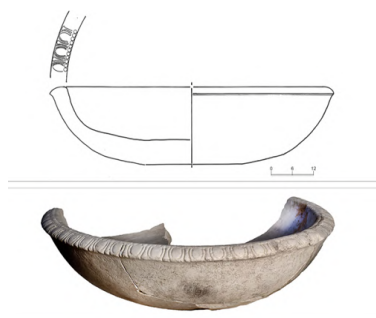
Representació d'una serp amb cresta.

(© J. Ortalli)

B. Larari de la casa de l'Efeb, Pompeia.

Representació de dues serps. (© F. Giacobello)

Figura 40

A. *Labrum* en marbre grec, *domus del chirurgo*, Rímini.

(© C. Giovagnetti; C. Negrelli)

B. *Labrum* romà circular pompeià.

(© Beni Culturali Standard (BCS))

C. *Labrum* romà circular d'Herculà.

(© Beni Culturali Standard (BCS))

Figura 41

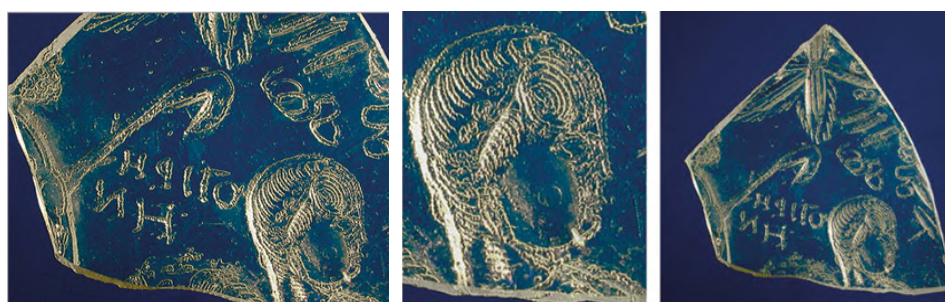
Morters entre les runes de l'edifici al final del passadís, *domus del chirurgo*, Rímini. (© J. Ortalli)

Figura 42

Llums d'argila i bronze; *domus del chirurgo*, Rímini. (© C. Giovagnetti; C. Negrelli)

Figura 43

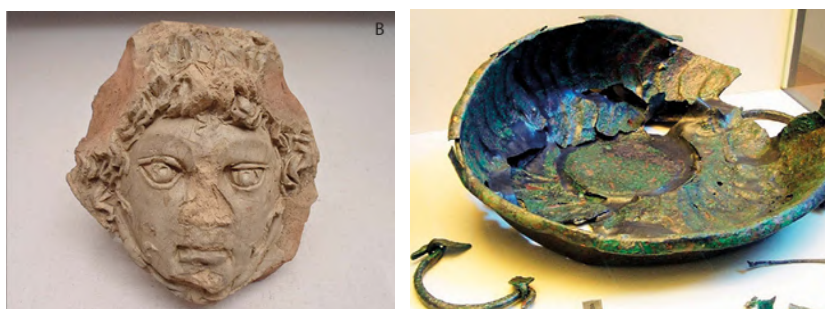
Fragment copa de vidre de producció oriental amb escena del mite d'Erígone; *domus del chirurgo*, Rímini. (© J. Ortalli)

Figura 44

A i B. Reproducció llits de fusta de la cambra dels esclaus Civita Giuliana, Pompeia. (© A. Conejo)
C. Estructura dels llits exposats al *triclinium* de la Casa de l'Efeu, Pompeia. (© A. Conejo)
D, E i F. Llits romans amb decoració i mantes, *Casa del Lararium*, Pompeia. (© M. Bernardelli)

Figura 45

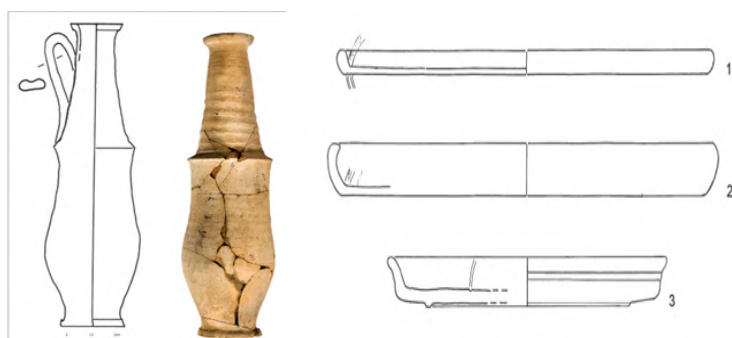
A. Relleu de terracota amb la representació del cap de la Medusa, *cubiculum domus del chirurgo*, Rímini. (© J. Ortalli)
B. Conca de bronze per a ús terapèutic, *cubiculum domus del chirurgo*, Rímini. (© J. Ortalli)

Figura 46

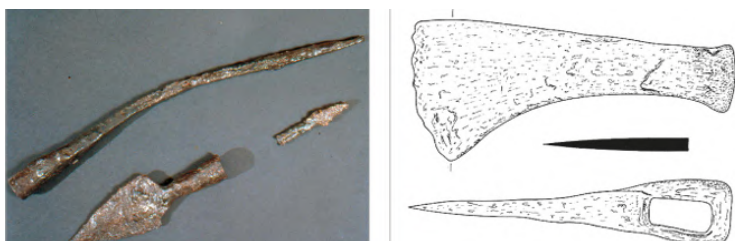
Àmfora cretenca. Detall del *titulus pictus, domus del chirurgo*, Rímìni.
(© C. Giovagnetti; C. Negrelli)

Figura 47

A. Contenedor de ceràmica, *domus del chirurgo*, Rímìni.
(© C. Giovagnetti; C. Negrelli)
B. Plats ceràmics. Utensilis de taula de la *domus del chirurgo*, Rímìni.
(© C. Giovagnetti; C. Negrelli)

Figura 48

A. Armes de ferro; taverna mèdica *domus del chirurgo*, Rímìni. (© J. Ortalli)
B. Destral de batalla germànica de l'excavació de l'ex *Vescovado*, Rímìni. (© J. Ortalli)

Figura 49

A i B. Tapa metàl·lica d'una caixa de fusta per a medicaments o instruments mèdics amb la representació de la deessa Diana; *domus del chirurgo*. Museo della Città di Rímìni (© J. Ortalli) (disseny: A. Mignani)
C. Diana de Versailles, Museu del Louvre, París. Semblances en la indumentària. (© Wikipedia)
D. Diana del tipus Rospigliosi, Museu del Louvre, París. Detall del bust, semblances en el pentinat. (© Wikipedia)
E. Caixa de medicaments amb tapa corredissa; Staatliche Museen, Berlín. (© S. De Carolis)

Figura 50

Mostra del conjunt d'estrís quirúrgics excavat en la *domus del chirurgo*, Rímini.

A. Instruments quirúrgics entre les ruïnes. (© J. Ortalli)

B. Vitrina amb els instruments quirúrgics *Museo della Città di Rímini*. (© E. Salvatori)

C. Grup d'instruments quirúrgics metàl·lics soldats entre si. (© J. Ortalli)

D. Dos robusts cisells de ferro, fets d'una sola peça i trobats en una llosa de granit. (© R. Jackson)

(© R. Jackson)

E. Kit portàtil d'eines quirúrgiques bàsiques (bisturís, pinces, ganxos afilats i elevadors d'os). (© R. Jackson)

Comparativa dels instruments mèdics romans.

A. *Domus del chirurgo*, *Museo della città di Rímini*. (© R. Jackson)

B. Col·lecció romana, Museu Cívica Arqueològic de Bolonya (© MCA)

Figura 51

Instrument quirúrgic únic de ferro. Es coneix amb el nom de "cullera de Diocles". (© J. Ortalli)

Figura 52

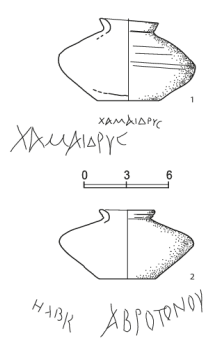
A i B. Fotografia de grup d'alguns dels morters i maces de pedra trobats a la planta baixa de la *domus*, tal com es mostren actualment a la vitrina. *Museo della città di Rímini*. (© J. Ortalli)

C. Dos exemplars de *pilum*; el de la dreta té forma de dit doblegat amb una ungla. (© J. Ortalli)

D. Morter de marbre amb gravat a les nanses (© J. Ortalli)

Figura 53

Recipients d'herbes medicinals amb els noms gravats en grec (*camedrium* i *abrotanum*). (© J. Ortalli)
(disseny: C. Giovagnetti; C. Negrelli)

Figura 54

A. Recipient d'argila en forma de peu per a aplicacions tèrmiques, *domus del chirurgo*, Rímini. (© J. Ortalli)

B i C. Recipients d'aigua calenta de ceràmica amb formes d'òrgans humans. *Paphos district Museum*, Xipre (A. Koutas)

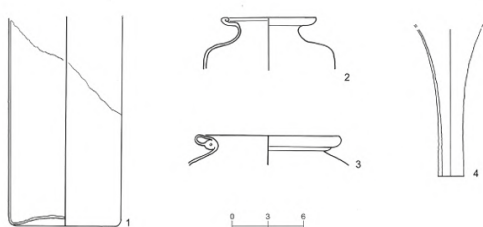

Fig. 8

Fig. 7

Figura 55

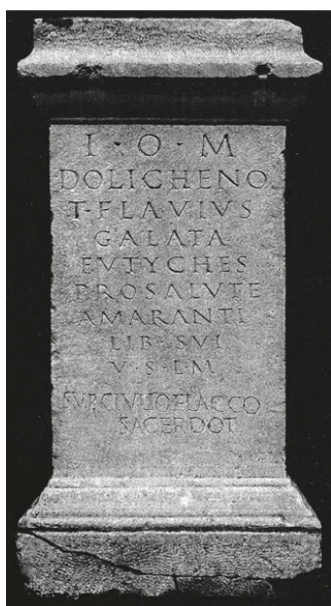
Reconstrucció dels elements en vidre de la taverna mèdica. (© C. Giovagnetti; C. Negrelli)

Figura 56

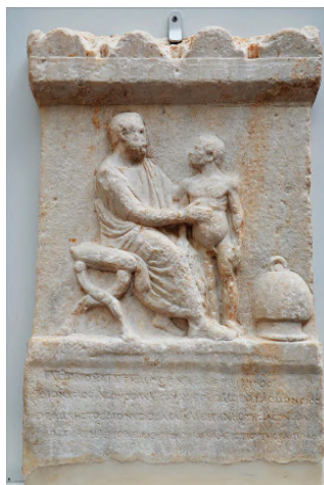
Exemplars de les monedes trobades a la *domus del chirurgo*, Rímini. (© E. Ercolani)

Figura 57

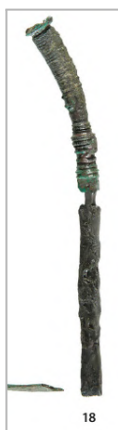
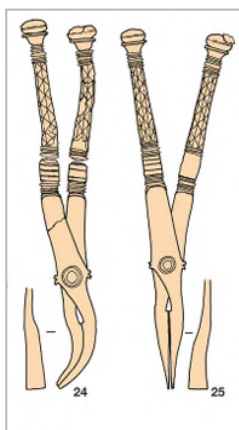
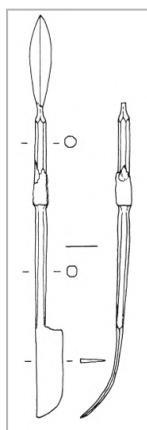
Altar votiu a Júpiter Dolichenus d'Ariminum, Museo della Città di Rimini (© J. Ortalli)

Figura 58

A. El metge atenenc Jàson examinant l'abdomen d'un pacient. Estela funerària de marbre, segle II e.c. *British Museum*, Londres. (© S. De Carolis)
B. Relleu d'un metge heroitzat, 50 a.e.c. - 40 e.c. *Altes Museum*, Berlin. (© A. Conejo)

Figura 59

A. Bisturí d'amigdalectomia, *domus del chirurgo*, Rimini. (© R. Jackson)
B. Fragment d'un catèter trobat a la *domus del chirurgo*, Museo della Città di Rimini. (© M. Casadei)
C. Dos models de pinces de mandíbules rectes trobats a la *domus del chirurgo*, Rimini. (disseny: R. Jackson)
D. Cisell de tall corbat trobat a la *domus del chirurgo*, Rimini. (© R. Jackson)
E. Cisell lenticular trobat a la *domus del chirurgo*, Rimini. (© R. Jackson)

Figura 60

Grup d'amorets i *psychai* dedicats a la producció i venda de perfums i, probablement, medicaments. Fresc del segle I dC descobert a la Casa dei Vettii, Pompeia. (© S. De Carolis)

Figura 61

Hipòtesi reconstructiva de la instal·lació portuària d'*Ariminum* (disseny: C. Tassinari)

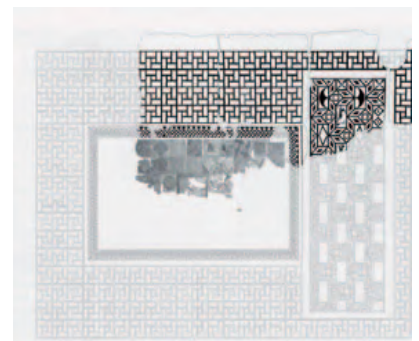
1. Traçat hipotètic de les muralles republicanes
2. Conca corba
3. Moll de blocs de pedra amb la torre del far
4. Espigó nord
5. Barrera de contracorrent
6. Murs del dic marítim del Pont d'August i Tiberi
7. Antic Banc d'Itàlia
8. Horreum Pupianum

Isolae costanera. Elements procedents dels segles III i II. (disseny: C. Tassinari).

1. Límit recte al llarg del penya-segat
2. Abocaments de material ceràmic al llarg de la costa
3. *Ex Vescovado*, capella amb zona de dispersió de ceràmica vidriada negra

Figura 62

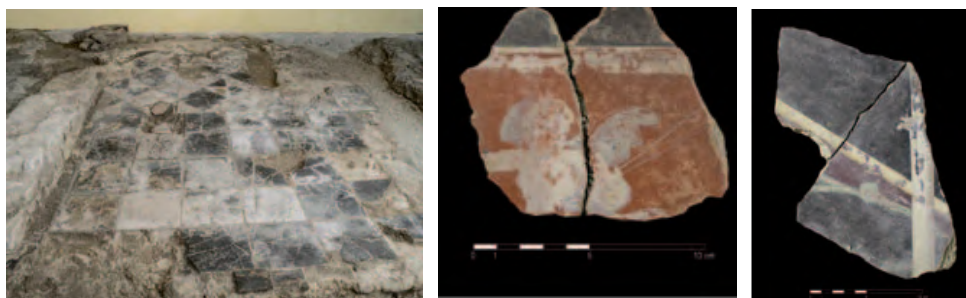
A. Plànol del complex d'edificis de l'ex *Vescovado*, Rimini. (disseny: L. Mazzeo)
 B i C. Planta d'opus sectile de la tercera domus de l'ex *Vescovado*, Museo della Città di Rimini. (© A. Fontemaggi; O. Piolanti)

Figura 63

Mosaic policromat d'inspiració hel·lenística del Palazzo Gioia, Rimini. (© A. Fontemaggi; O. Piolanti)

Figura 64

A. Planta d'opus sectile d'inicis del segle I dC, domus di via Sigismondo, Rimini.

(© A. Fontemaggi; O. Piolanti)

B. Fragment amb amoret, domus di via Sigismondo, Rimini. (© F. Fagioli; R. Helg; A. Malgieri; M. Salvadori)

C. Fragment amb petita columna; domus di via Sigismondo, Rimini. (© F. Fagioli; R. Helg; A. Malgieri; M. Salvadori)

Figura 65

A. Mosaic geomètric amb delicades incrustacions de colors, domus del Palazzo Diotallevi, Rimini.

(© Patrimonio culturale dell'Emilia Romagna)

B. Mosaic amb escena naval, domus del Palazzo Diotallevi, Rimini. (© strada dei vini di rimini)

C. Quadre en opus sectile i pasta de vidre de la domus del chirurgo, Rimini.

(© Wikipedia)

D. Pinax amb una escena portuària de la domus del chirurgo, Rimini. (© M. L. Stoppioni)

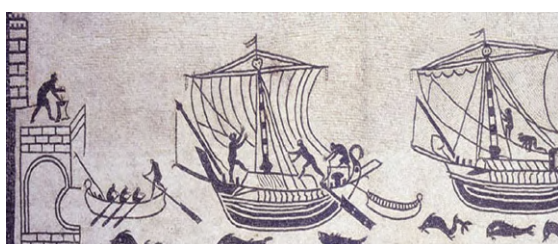

Figura 66

Jaciments arqueològics amb petjades de l'incendi del segle III a.e.c. (disseny: C. Tassinari)

1. Muralls colonials

2. Dipòsit ritual dels fonaments de les muralles colonials

3. Porta de Montanara

4. Fur

5. Teatre

6. Plaça Ferrari

7. Antic Banc d'Itàlia

8. Ex Vescovado

9. Palazzo di Diotallevi

10. Antiques Escoles Industrials

11. Ex Leon Battista Alberti

12. Amfiteatre amb elements reutilitzats de les muralles republicanes

13. Via Bertola, dipòsit ritual

Figura 67

A. Arqueòlegs treballant en l'eliminació de la runa que cobria la *domus del chirurgo*, Rímini. (© J. Ortalli)

B i C. Les habitacions de la *domus del chirurgo* en procés d'excavació.

(© E. Cristoferi; J. Ortalli; A. Pozzi; M. Ricci; M. Zanardi)

Figura 68

Tram de la muralla defensiva de maó adossada a la *domus del chirurgo*, Rímini. (© J. Ortalli)

Figura 69

A i B. Intervencions de restauració realitzades durant l'excavació de la *domus del chirurgo*, Rímini.

(© E. Cristoferi; J. Ortalli; A. Pozzi; M. Ricci; M. Zanardi)

C. Primeres intervencions de conservació dels mosaics. (© E. Cristoferi; J. Ortalli; A. Pozzi; M. Ricci; M. Zanardi)

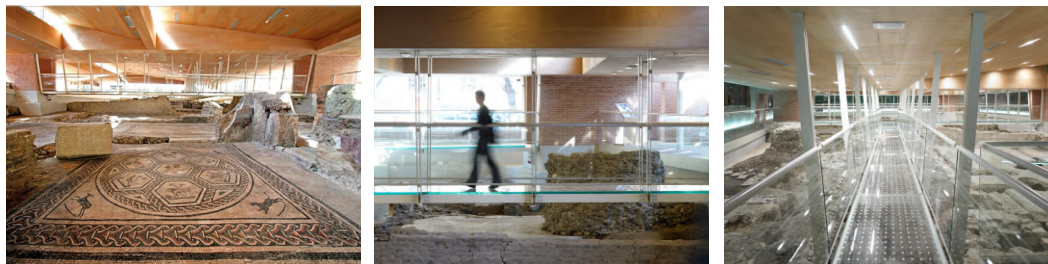
D. Mosaic d'Orfeu després de la restauració. (© E. Cristoferi; J. Ortalli; A. Pozzi; M. Ricci; M. Zanardi)

Figura 70

Gran infraestructura de vidre i acer realitzada per l'estudi milanès *Studio Cerri Associati Engineering*. (© E. Cristoferi; J. Ortalli; A. Pozzi; M. Ricci; M. Zanardi) (© Comune di Rimini)

Figura 71

Passarel·les de vidre suspeses a uns dos metres per sobre de l'excavació. (© Studio Starti)

Figura 72

A. Museu Cívic de la ciutat on s'exhibeixen els notables materials recuperats durant la seva excavació.

B i C. Reconstrucció de la distribució i les estances de la *domus*.

D, E i F. Reconstrucció de la taverna mèdica en el Museu Cívic de la ciutat.

(© DomusRimini.com)

Figura 73

A. Detecció de l'estat de conservació del paviment del triclini amb cartografia dels aixecaments del subsòl.

(© E. Cristoferi; J. Ortalli; A. Pozzi; M. Ricci; M. Zanardi)

B. Pavimentació del passadís amb aixecament i desintegració de les tesselles de mosaic.

(© E. Cristoferi; J. Ortalli; A. Pozzi; M. Ricci; M. Zanardi)

C i D. Paviment de la taverna mèdica amb substrat de la preparació visible. Sense necessitat de reomplir els buits.

(© E. Cristoferi; J. Ortalli; A. Pozzi; M. Ricci; M. Zanardi)

8.2. Fitxes tècniques

Fitxa 1

Títol: Pinax amb una escena portuària.

Cronologia: Segona meitat del segle II e.c.

Tècnica: Pintura al fresc.

Ubicació actual: *Museo della Città di Rimini*, via L. Tonini, 1. Rimini.

Descripció estilística i iconogràfica

L'obra representa una escena quotidiana dins d'un context natural amb cert caràcter il·lusori i imaginatiu. Seguint el gust romà, les figures humanes se situen en primer pla amb unes dimensions superiors respecte als vaixells i l'arquitectura del darrere. El paisatge esdevé el teló de fons de les accions exercides pels personatges. Els tocs de color àgils, l'accentuació dels reflexos i la particularitat dels clarobscurs permeten definir l'escena i els protagonistes. No obstant això, la composició de la pintura no ens permet identificar l'indret exacte representat. L'obra representa la vida quotidiana d'un port. A la dreta es veuen les restes dels edificis d'una vil·la costanera. A la part inferior emergeix el que sembla ser un pal amb una vela enrotllada. Aquesta particularitat ens permet deduir que el vaixell està parat prop de la costa o amarrat a un moll del port. L'embarcació del centre presenta una forma allargada i lleugera. S'ha suggerit la hipòtesi que fos un vaixell ràpid de riu o llac. Probablement era de doble propulsió, tant de vela com de rem. La vela blanca i onejant al vent és fàcilment reconeixible, però els remos són més difícils d'identificar. El vaixell es mostra en escorç de tres quarts amb la proa en primer pla. La seva representació comparteix moltes semblances amb la pintura fragmentària del *Capitolium* de Brescia de finals de l'època republicana. Aquesta descriu un probable paisatge del llac de Garda. Les dues obres disposen d'una ambientació i d'una tipologia d'embarcació similars.

S'ha definit l'obra com un pinax, una tauleta votiva pintada, normalment, amb finalitat commemorativa i adherida als murs. En particular, aquesta estava penjada en la part superior de la paret del *cubiculum* de la *domus del chirurgo*, quasi a l'altura dels ulls. Originàriament, el terme indicava un petit quadre amb superfície plana per escriure. Posteriorment, però, va passar a definir les imatges penjades als santuaris per a la devoció a les deïtats. Vitruvi esmenta la presència de *pinakes* com a possessió particular. La majoria incloïen colors vius, intensos i gaudien d'una alta qualitat tècnica.

Bibliografia

Brizzi, Giovanni; Poma, Gabriella. *Rivista storica dell'Antichità*, XXXVII, 2007.

Marini, Mirella. *Aemilia, La cultura romana in Emilia Romagna dal III secolo a. C. all'età costantiniana*, Venècia, Marsilio, 2000.

Masini, Manlio. *I colori delle domus di Ariminum*, Ariminum. Storia, arte e cultura della Provincia di Rimini, XXIV / 6, novembre - desembre 2017.

Rossi, Filli. *Nuove ricerche sul Capitolium di Brescia Scavi*, studi e restauri, Milà, 2002.

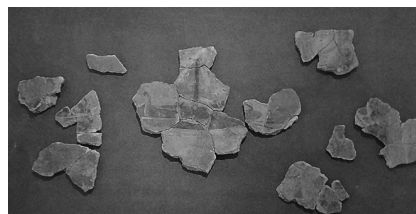
Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo di Rimini Un eccezionale contesto archeologico*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia-Romagna, Nuova Serie 4, desembre 2023.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo e gli scavi archeologici di piazza Ferrari*, Villa Verucchio, La Pieve Poligrafica Editore, 2007.

Scagliarini, Daniela. *I temi figurativi nella pittura parietale antica: IV sec. a.C. - IV sec. d.C.: atti del VI Convegno internazionale sulla pittura parietale antica*, vol. 5, University Press Bologna, 1997.

Pinax amb un paisatge portuari, situat a la part superior de la paret del *cubiculum*, *domus del chirurgo*, Rimini. (© S. Medas)

Paisatge amb vaixells, santuari republicà de Brescia (© F. Rossi)

Fitxa 2

Títol: Fragments pictòrics de la coberta de la taverna mèdica.

Cronologia: Segona meitat del segle II e.c.

Tècnica: Pintura al fresc.

Ubicació actual: *Museo della Città di Rimini*, via L. Tonini, 1. Rimini.

Descripció estilística i iconogràfica

Coberta cassetonada de quadrats i rectangles alterns, rectes, lineals i sense profunditat. Les formes geomètriques estan contingudes i dividides per una quadrícula ortogonal composta de quadrilàters separats entre si per una vora de tipus “catifa”. Aquesta està formada per triangles, de costats convexos, oberts i oposats. El marc de la composició està organitzat de manera que suggereix costats clars i lluminosos amb predomini del groc i costats d’ombra amb tonalitat marró vermellova. Dintre dels quadrats apareixen flors de vuit pètals al voltant d’un cercle. En canvi, en els rectangles, es representen motius fusiformes amb pètals de dues tipologies: allargats i acabats en calze o convergits en dos elements vegetals curts. El fons dels elements geomètrics és pintat de vermell brillant o fosc, a excepció, de la franja de quadrats amb marc blau i interior negre col·locada en els quatre costats de la coberta. L’esquema és emmarcat per una doble sanefa d’estuc que marca el pas del sostre a la paret.

Els fragments descoberts han sigut atribuïts a la cobertura de la taverna mèdica, l’espai més prestigiós de la *domus del chirurgo*.

Bibliografia

Masini, Manlio. *I colori delle domus di Ariminum*, Ariminum. Storia, arte e cultura della Provincia di Rimini, XXIV / 6, novembre - desembre 2017.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo di Rimini Un eccezionale contesto archeologico*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia-Romagna, Nuova Serie 4, desembre 2023.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo e gli scavi archeologici di piazza Ferrari*, Villa Verucchio, La Pieve Poligrafica Editore, 2007.

Fragments policromats amb cassetons del sostre de la sala d'Orfeu, *domus del chirurgo*, Rímini. (© J. Ortalli)

Fitxa 3

Títol: Mosaic pavimentat del pati d'accés.

Cronologia: Final segle II e.c.

Tècnica: Mosaic en opus tessellatum.

Ubicació actual: Pati d'accés de la *domus del chirurgo*. Plaça Ferrari, Rímini.

Descripció estilística i iconogràfica

Mosaic d'esquema geomètric amb tessels blancs i negres sobre fons blanc. Està format de la juxtaposició de dos panells compositivament idèntics però amb diferent decoració interior. Ambdós presenten un quadrat central envoltat de quatre octàgons, quadrats, triangles i altres motius matemàtics. L'estructura és repetitiva i harmoniosa. La diferència recau en el farciment tant dels octàgons com dels quadrats centrals. Dintre dels octàgons del primer panell trobem una flor de sis pètals dins d'un cercle tancat per un octàgon i com a emplenament del quadrat central hexàgons blancs sobre fons negre. En el segon plafó reconeixem un motiu d'estora per al quadrat central i flors de sis pètals en els quatre octàgons. La punta de les flors toca l'ogiva d'un cercle més gran, a més, dins de cadascuna trobem una altra flor.

El mosaic descrit està ubicat en el pati d'accés que dona pas al passadís de la residència. En la zona costanera de la ciutat de Rímini, s'han trobat altres testimonis de fragments mosaics que reproduïxen el motiu floral de sis pètals i l'estera dins d'un quadrat. Del primer cas, citem l'antiga Escola Industrial o l'ex *Vescovado* i del segon el *Palazzo Palloni*. Podem identificar un gust local i compartit pels motius geomètrics complexos i elaborats.

Bibliografia

Fontemaggi, Angela; Piolanti, Orietta. *Mosaici di Rimini Romana*, Bolonya, Minerva edizioni, 2016.

Masini, Manlio. *I colori delle domus di Ariminum*, Ariminum. Storia, arte e cultura della Provincia di Rimini, XXIV / 6, novembre - desembre 2017.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo di Rimini Un eccezionale contesto archeologico*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia-Romagna, Nuova Serie 4, desembre 2023.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo e gli scavi archeologici di piazza Ferrari, Villa Verucchio*, La Pieve Poligrafica Editore, 2007.

Stoppioni, Maria Luisa. *I mosaici della domus di piazza Ferrari a Rimini*, "CARB" 40, 1993.

Mosaic de l'atriolo; domus del chirurgo, Rimini. (© M. L. Stoppioni)

A. Mosaic amb el motiu de la flor amb sis pètals, domus dell'ex Vescovado, Rimini. (© Beni Culturali Standard (BCS))

B. Mosaic amb el motiu de l'estora trenada dins del quadrat, Palazzo Palloni. Rimini. (© Beni Culturali Standard (BCS))

Fitxa 4

Títol: Mosaic pavimentat del *triclinium*.

Cronologia: Final segle II e.c.

Tècnica: Mosaic en opus tessellatum.

Ubicació actual: *Triclinium della domus del chirurgo*. Plaça Ferrari, Rimini.

Descripció estilística i iconogràfica

Mosaic de tesselles blanques i negres idèntiques, tant en tall com en tipologia de pedra, amb el trencadís del *cubiculum* i del passadís de la domus. Això confirma la seva instal·lació contemporània. L'esquema compositiu consta d'un quadrat central dins d'un gran octàgon. Trobem, als costats del quadrat, vuit rectangles adjacents i continus alternats. Aquests últims, per la seva banda, determinen petits triangles negres amb contorn blanc. L'octàgon està inscrit en un quadrat definit per marcs lineals blancs i negres i una sanefa de trena amb tres fils. Aquesta tipologia de trena la trobem sovint en els mosaics de la ciutat de Rimini. S'ha testimoniat també, en versió bicromat, en una de les sales de la domus de l'ex *Vescovado*.

Dins del quadrat central hi ha representat un *kantharos* amb dues nanses acanalades de doble voluta, coll acampanat decorat amb una esvàstica i un anell creuat amb fons negre a la unió entre el peu i el cubell. La peça segueix el disseny clàssic de l'època mitjana-imperial. La boca del recipient està omplerta de tesselles negres per indicar que és ple de vi. D'ella emergeix també una flor amb dues fulles. L'interès figuratiu de l'obra s'incrementa amb la presència de quatre animals dins dels rectangles continus al quadrat central. Semblen estar corrents o en moviment dinàmic. D'ells es conserven dues panteres i un cérvol. La representació i el perfil d'aquests s'adeqüen al gust comú de la Itàlia central, particularment, de Rímini. L'execució de l'obra revela un alt nivell tècnic, amb la incorporació de detalls precisos per definir les formes dels animals i el calze central. El mosaic estava col·locat en el *triclinium* de la residència. El tema i les seves eleccions iconogràfiques afegeixen força dionisiaca a l'estança i esdevenen un mitjà de propaganda i autorepresentació del *dominus*. A més, la representació del *kantharos* pot al·ludir al plaer, la celebració i els rituals vinculats amb la beguda, el banquet, la trobada social i l'hospitalitat.

Bibliografia

Fontemaggi, Angela; Piolanti, Orietta. *Mosaici di Rimini Romana*, Bolonya, Minerva edizioni, 2016.

Masini, Manlio. *I colori delle domus di Ariminum*, Ariminum. Storia, arte e cultura della Provincia di Rimini, XXIV / 6, novembre - desembre 2017.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo di Rimini Un eccezionale contesto archeologico*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia-Romagna, Nuova Serie 4, desembre 2023.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo e gli scavi archeologici di piazza Ferrari*, Villa Verucchio, La Pieve Poligrafica Editore, 2007.

Stoppioni, Maria Luisa. *I mosaici della domus di piazza Ferrari a Rimini*, "CARB" 40, 1993.

Mosaic del *triclinium*, *domus del chirurgo*, Rímini.
(© M. L. Stoppioni)

Mosaic amb motiu bicromat trena de tres fils, *domus dell'ex Vescovado*, Rímini.
(© TESS - Sistema per la Catalogazione informatizzata dei Pavimenti antichi)

Fitxa 5

Títol: Mosaic pavimentat del *cubiculum*

Cronologia: Final segle II e.c.

Tècnica: Mosaic en opus tessellatum.

Ubicació actual: *Cubiculum della domus del chirurgo*. Plaça Ferrari, Rímini.

Descripció estilística i iconogràfica

Mosaic quadrat de tessel·les blanques i negres. La peça destaca per la seva exactitud, uniformitat i originalitat compositiva. L'obra mostra una extraordinària qualitat tècnica i compositiva. Les tessel·les emprades no varien quasi de format ni de mida. A més, les diagonals traçades creuen les quatre cantonades passant just pel centre de les flors de quatre pètals.

El seu esquema està compost d'un cercle central, quatre semicercles als costats i quatre quarts de cercle en les cantonades. Dins dels elements geomètrics de les cantonades trobem representades pelves acabades en grans volutes. Les puntes dels ornaments queden ressaltades gràcies a la precisa col·locació de les tessel·les. Apareix una petita forma de rombe en la part inferior i de creu al centre. En el cató oest, però, veiem com es representa la pelta arrissada acompanyada d'una fulla. Aquest model, en particular, el trobem en una *domus* de Cividale del segle I e.c. En aquest cas, apareix la pelta amb una fulla d'heura. No obstant això, el resultat aconseguit en el mosaic de Rímini és inusual i, probablement, atribuïble a un taller local. Els quatre semicercles inclouen un plomall d'acant molt obert i amb una flor central. Aquest motiu ornamental és força comú en el centre d'Itàlia, però sempre, apareix en la cantonada del mosaic. Un exemple d'això el trobem en un *signinum* de Rímini datat a principis del segle I a.e.c. i descobert en la domus sota el *Palazzo Massani*. En els espais buits entre els segments circulars i el cercle central es dibuixen petits cercles amb una roseta de quatre pètals en forma de cor. El cercle central incorpora un motiu geomètric complex i original format de línies de tessel·les negres que originen escates contigües a partir de les quals es desenvolupen ogives.

Bibliografia

Fontemaggi, Angela; Piolanti, Orietta. *Mosaici di Rimini Romana*, Bolonya, Minerva edizioni, 2016.

Masini, Manlio. *I colori delle domus di Ariminum*, Ariminum. Storia, arte e cultura della Provincia di Rimini, XXIV / 6, novembre - desembre 2017.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo di Rimini Un eccezionale contesto archeologico*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia-Romagna, Nuova Serie 4, desembre 2023.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo e gli scavi archeologici di piazza Ferrari*, Villa Verucchio, La Pieve Poligrafica Editore, 2007.

Stoppioni, Maria Luisa. *I mosaici della domus di piazza Ferrari a Rimini*, "CARB" 40, 1993.

Mosaic del *cubiculum*, *domus del chirurgo*, Rimini. (© M. L. Stoppioni)

Mosaic amb el motiu d'una pelta amb una fulla d'heura, *domus* de Cividale, segle I d.e.c. (© M. E. Blake)

Fitxa 6

Títol: Mosaic pavimentat de l'estudi mèdic.

Cronologia: Final segle II e.c.

Tècnica: Mosaic en opus tessellatum.

Ubicació actual: *Studio medico della domus del chirurgo*. Plaça Ferrari, Rimini.

Descripció estilística i iconogràfica

Mosaic policromat amb base estructural geomètrica de “panell d’abelles” formada per un hexàgon central envoltat d’altres sis. El conjunt està inserit dins d’un cercle. Tant el cercle com les formes geomètriques incloses en ell estan delimitats per una sanefa de trena de dos fils. L’obra està emmarcada per un quadrat amb una franja de trena en forma de calze i vora recte. Aquest motiu ornamental apareix en altres mosaics de la ciutat de Rimini. Citem l’exemple bicromat provinent de l’àrea arqueològica del *Palazzo Battaglini* i la mostra policromada de l’ex Teatre Galli.

L’interès principal de l’obra recau en el tema mitològic d’Orfeu encantant els animals. El protagonista apareix al centre de la composició assegut sobre una roca coberta d’un mantell vermell. Amb la mà esquerra subjecta la seva lira i, amb la dreta, la pua. En els hexàgons circumdants es representen, per separat, sis animals. Quatre d’ells són aus: un lloro, una àguila, un vaquer lluent, un farsa o una perdiu. Els dos restants són quadrúpedes: una daina i un lleó. En les cantonades de la composició es mostren panteres i cérvols en tesselles blanques i negres.

El mosaic està realitzat en petites tesselles de pedra calcària i ceràmica. Els colors predominants són el blanc, el negre, l’ocre i el vermell. Destaquem l’ús dels claroscurs per crear profunditat i realisme en els elements figurats. L’execució mostra una gran destresa tècnica i una disposició cuidada del trencadís per a poder aconseguir un resultat detallat i

expressiu. L'estança, gràcies a la policromia, temàtica i tècnica del mosaic, esdevé l'espai més prestigiós de la residència.

Bibliografia

Fontemaggi, Angela; Piolanti, Orietta. *Mosaici di Rimini Romana*, Bolonya, Minerva edizioni, 2016.

Masini, Manlio. *I colori delle domus di Ariminum*, Ariminum. Storia, arte e cultura della Provincia di Rimini, XXIV / 6, novembre - desembre 2017.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo di Rimini Un eccezionale contesto archeologico*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia-Romagna, Nuova Serie 4, desembre 2023.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo e gli scavi archeologici di piazza Ferrari*, Villa Verucchio, La Pieve Poligrafica Editore, 2007.

Stoppioni, Maria Luisa. *I mosaici della domus di piazza Ferrari a Rimini*, "CARB" 40, 1993.

Mosaic del *studio medico*; *domus del chirurgo*, Rímini. (© M. L. Stoppioni)

Mosaic amb trena en forma de calze i vora recte, *Palazzo Battaglini*, Rímini.
(Disseny: TESS - Sistema per la Catalogazione informatizzata dei Pavimenti antichi)

Fitxa 7

Títol: Mosaic pavimentat de l'*oecus*.

Cronologia: Final segle II e.c.

Tècnica: Mosaic en opus tessellatum.

Ubicació actual: *Oecus della domus del chirurgo*. Plaça Ferrari, Rímini.

Descripció estilística i iconogràfica

Mosaic quadrat amb estructura de quatre octàgons, els costats dels quals estan constituïts per rectangles que, al seu torn, estan generats per estrelles i vuit rombes. El conjunt és emmarcat amb una doble filera de triangles negres sobre fons blanc.

L'obra destaca pel seu valor tècnic i estètic. Aquest queda demostrat mitjançant l'alta qualitat dels materials, amb predomini del marbre, la regularitat del tall i la col·locació de les tesselles i la combinació del bicromat blanc i negre amb un subtil i elegant toc policromat en les trenes i els nusos de Salomó. L'obra és vista com un testimoni de la rellevància dels tallers locals de la ciutat.

Bibliografia

Fontemaggi, Angela; Piolanti, Orietta. *Mosaici di Rimini Romana*, Bolonya, Minerva edizioni, 2016.

Masini, Manlio. *I colori delle domus di Ariminum*, Ariminum. Storia, arte e cultura della Provincia di Rimini, XXIV / 6, novembre - desembre 2017.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo di Rimini Un eccezionale contesto archeologico*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia-Romagna, Nuova Serie 4, desembre 2023.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo e gli scavi archeologici di piazza Ferrari*, Villa Verucchio, La Pieve Poligrafica Editore, 2007.

Stoppioni, Maria Luisa. *I mosaici della domus di piazza Ferrari a Rimini*, "CARB" 40, 1993.

Mosaic de la sala d'estar (*oecus*),
domus del chirurgo, Rímini.
(© M. L. Stoppioni)

Fitxa 8

Títol: Quadre decoratiu amb peixos.

Cronologia: Primera meitat del segle III e.c.

Tècnica: Tècnica mixta.

Dimensions: 32 diàmetres disc central.

Ubicació actual: *Museo della Città di Rimini*, via L. Tonini, 1. Rímini.

Descripció estilística i iconogràfica

Panell de forma quadrada amb un disc central de color blau turquesa. Inclou la representació d'un fons marí amb dos peixos i un dofí policromats i col·locats verticalment. Apareixen nedant en direccions oposades alternes. Els elements figurats de la composició es mostren de perfil, amb estil naturalista i línia sinuosa i fluida. Tot i no ser una representació realista, la caracterització de les figures ens permet reconèixer la seva espècie, un besuc, un verat i un dofí. Les parts anatòmiques estan compostes per mosaic de vidre amb diferents colors i tonalitats: blanc, gris, negre, morat, vermell, groc, blau i verd. El peix del nivell superior està cobert d'escames mentre que, en els altres dos, es pot observar una superfície amb traces longitudinals. Les aletes estan representades amb denses vetes de tons grisencs daurats. Els detallats fisonòmics presenten un notable protagonisme cromàtic: les brànquies i l'aparell

bucal del dofí en vermell brillant, les dents serrades en verd sobre blanc i els ulls amb grans pupil·les negres o verdes ressaltades amb blanc i groc i vorejades per anells clars.

L'obra està realitzada amb una tècnica mixta de mosaic de vidre, incrustacions i opus sectile. Les diferents seccions van ser realitzades en vidre opac, fos en un motlle i amb una superfície polida. Les incrustacions policromades són de pasta de vidre fina d'entre 1,5 i 2 mil·límetres de grossor. La reconstrucció de la composició es veu dificultada per les condicions en les quals es conserva. D'ella, han arribat minúsculs fragments amb llacunes, alteracions i deformacions.

En un inici, el conjunt era adherit sobre un suport de fusta, del que s'han trobat restes carbonitzades, mitjançant una cola orgànica. El medalló central d'una sola làmina va ser tallat per inserir en ell les figures executades per separat, prèviament, amb la tècnica de la fusió i la soldadura en mosaic. Els elements representats són visibles pels dos costats del panell tot i que estan detallats, exclusivament, per la banda frontal destinada a ser vista. El disc estava emmarcat per una sanefa circular de vidre mosaic amb fons verd i una tira de plaques poligonals de mosaic púrpura amb incrustacions verdes, blanques i grogues, originalment tancades en els quatre vèrtexs per triangles blancs i grocs.

El petit quadre va ser, originalment, penjat en l'interior del *triclinium* de la *domus del chirurgo*. Els laboriosos treballs de reconstrucció han permès reconèixer l'artefacte com a *pinax*, quadre decoratiu de paret amb finalitat votiva. La tipologia de l'obra és difícil de trobar en el mercat occidental. Assumeix un valor documental com a moble d'importació i indicador del gust refinat del *dominus* i del seu alt nivell econòmic, social i cultural.

Bibliografia

Balena, Ilaria; Sassi, Marco. *La domus del chirurgo e il complesso archeologico di piazza Ferrari*, Villa Verucchio, La Pieve Poligrafica Editore, 2009.

Brizzi, Giovanni; Poma, Gabriella. *Rivista storica dell'Antichità*, XXXVII, 2007.

Dardenay, Alexandra; Delferrière, Nicolas; Morana, Delphine; Narès, Leá. *Regards croisés sur le décor antique: Hommages à Nicole Blanc et Hélène Eristov*, Paris, Hermann, 2023.

Fontemaggi, Angela; Piolanti, Orietta. *Mosaici di Rimini Romana*, Bolonya, Minerva edizioni, 2016.

Marini, Mirella. *Aemilia, La cultura romana in Emilia Romagna dal III secolo a. C. all'età costantiniana*, Venècia, Marsilio, 2000.

Masini, Manlio. *I colori delle domus di Ariminum*, Ariminum. Storia, arte e cultura della Provincia di Rimini, XXIV / 6, novembre - desembre 2017.

Oliva, Angela. *Il quadro in vetro con pesci dalla domus del Chirurgo protagonista della mostra "Vetri a Roma"*, Rimini, Comune di Rimini, 2012.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo di Rimini Un eccezionale contesto archeologico*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia-Romagna, Nuova Serie 4, desembre 2023.

Quadre decoratiu amb peixos,
domus del chirurgo, Rímini
(©Musei di Rimini)

Fitxa 9

Títol: Petita mà votiva de bronze.

Cronologia: Primera meitat del segle III e.c.

Tècnica: Cera perduda en bronze.

Dimensions: h 12,2 cm; a 4,3 cm; diàmetre base 4 cm.

Ubicació actual: *Museo della Città di Rimini*, via L. Tonini, 1. Rímini.

Descripció estilística i iconogràfica

Escultura de dimensions petites realitzada en bronze i descoberta l'any 1991 dins l'estudi mèdic, a prop de la porta que comunica amb el *cubiculum*. Els dos forats de la base testimonien la inserció de l'artefacte en un suport de fusta.

L'objecte representa una mà dreta aixecada i oberta. Els dits apareixen units a excepció del polze. Les divisions entre les falanges s'indiquen amb línies incises i les ungles apareixen ben definides. Es representa una serp amb cresta, enrotllada al voltant del canell per dues voltes i amb el cap elevant-se fins a l'extrem del polze. En la part superior, entre els dits índex i mig, es mostra un element ovalat interpretat, sovint, com un ou. El canell està realitzat amb un component cilíndric que inclou, com a decoració, dos cordons horitzontals llisos. L'obra està realitzada amb la tècnica de la cera perduda. Se suggereix que l'escultura, per les incerteses i simplificacions del seu modelatge, estaria realitzada per un artesà poc habituat en les elaboracions en tècnica complexa.

L'existència, en el món romà, d'ornaments amb forma de mà i significat religiós està molt documentada. Els exemplars més nombrosos són aquells associats al culte de Júpiter Sabazio. Són fàcilment identificables pel seu gest en posició *benedictio latina*. No obstant això, s'han testificat una vintena de mostres vinculades al culte de Jupiter Dolichenus. Aquestes es representen amb la mà dreta oberta cap amunt, sense decoració o amb un globus terraqüi i el símbol de la victòria. La tipologia trobada en la *domus del chirurgo* és poc freqüent. Els únics exemples conservats, similars a ella, provenen de la zona Cisalpina. Aquests es mostren amb la mà oberta acompanyada d'una serp i un ou. Els dos atributs es llegeixen com a símbol del valor curatiu i la idea d'una renaixença.

L'aspecte singular d'aquesta peça recau en la seva descoberta dins d'un context arqueològic documentat. Això permet interpretar-la des de l'esfera particular de la vida quotidiana del

cirurgia de Rímini. Es creu que seria una mà votiva vinculada al culte sirí de Júpiter Dolichenus perquè aquest va ser molt difós dins l'exèrcit i l'entorn militar romà, a partir del segle II e.c.

Bibliografia

Giumlia-Mair, Alessandra; Mattusch, Carol C. *Proceedings of the XVIIth International Congress on Ancient Bronzes (Izmir 2011)*, Dremil e la Faja, éditions Mergoïl, 2016.

Horig, Monika; Schwertheim, E. *Corpus cultus Iovis Dolicheni* (CCID), Leiden, Brill Academic Publishers, 1987.

Marini, Mirella. *Aemilia, La cultura romana in Emilia Romagna dal III secolo a. C. all'età costantiniana*, Venècia, Marsilio, 2000.

Neri, Diana; Ortalli, Jacopo. *Immagini divine. Devozioni e divinità nella vita quotidiana dei Romani, testimonianze archeologiche dall'Emilia Romagna*, Sesto Fiorentino, All'Insegna del Giglio, 2007.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo di Rimini Un eccezionale contesto archeologico*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia-Romagna, Nuova Serie 4, desembre 2023.

Vermaseren, Maarten Jozef. *Corpus cultus Iovis Sabazii* (CCIS), vol. I, The Hands, Leiden, Brill Academic Publishers, 1983.

Mà devocional del *studio medico*,
domus del chirurgo, Rímini.
(© M. L. Stoppioni)

Fitxa 10

Títol: Estatueta d'un amoret alat.

Cronologia: Segona meitat del segle II e.c.

Tècnica: Cera perduda en bronze.

Dimensions: 8,2 cm d'alçat.

Ubicació actual: *Museo della Città di Rimini*, via L. Tonini, 1. Rímini.

Descripció estilística i iconogràfica

L'estatueta formava part del grup d'objectes de bronze excavats en l'extrem oriental del passadís. El conjunt, molt probablement, no s'ha conservat completament a causa de les diverses demolicions d'època moderna. L'estatueta de petites dimensions i realitzada en bronze representa un amoret alat. La representació d'aquesta divinitat en format estandarditzat era freqüent entre els segles II i III e.c. Possiblement, la figura anava en parella amb una estatueta de mirall.

L'amoret trobat en la *domus del chirurgo* està modelat en forma cursiva i postura rígida. Particularment, els trets facials no són especialment refinats. Té la mà esquerra aixecada per subjectar un element, segurament, una torxa. Li falta la mà dreta i el peu esquerre. Els cabells es representa en forma de rínxols al voltant del cap que cauen fins a les espatlles, amb un remolí en la part superior. Es mostra amb les ales desplegades i la cama dreta estirada cap endarrere. Aquests, tot i suggerir cert moviment, no trenquen amb l'aspecte pla de la figura. Per la seva comparativa amb altres exemplars similars, es proposa una procedència nord italiana.

Bibliografia

Cuscito, Giuseppe; Verzár-Bass, Monika. *Bronzi di età romana in Cisalpina*, Antichità Altoadriatiche, 51, Trieste, Editreg, 2002.

Marini, Mirella. *Aemilia, La cultura romana in Emilia Romagna dal III secolo a. C. all'età costantiniana*, Venècia, Marsilio, 2000.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo di Rimini Un eccezionale contesto archeologico*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia-Romagna, Nuova Serie 4, desembre 2023.

Schnitzler, Bernadette. *Bronzes antiques d'Alsace*, París, Réunion des musées nationaux, 1995.

Estatueta amoret alat procedent del passadís, *domus del chirurgo*, Rímini.
(© C. Giovagnetti; C. Negrelli)

Fitxa 11

Títol: Tapa corredissa d'una petita caixa de fusta.

Cronologia: Segona meitat del segle II e.c.

Tècnica: Bronze

Dimensions: 11,6 x 6,8 cm.

Ubicació actual: Museo della Città di Rimini, via L. Tonini, 1. Rímini.

Descripció estilística i iconogràfica

Tapa corredissa de bronze emprada per cobrir una caixa de fusta o metall amb compartiments. Possiblement, en ella s'emmagatzemaven medicaments i estris quirúrgics. Es tracta d'una làmina rectangular fina amb parcials llacunes, extenses incrustacions i corrosions. La tapa té una imatge gravada de la deessa Diana dins d'un edicle ricament ornat i estilitzat. Es representa un temple dístil, sobre un podi alt i una escala de tres graons. Als costats, s'alcen dues columnes corínties i acanalades. L'moscapiro està decorat d'un enreixat de losanges i la part superior de branques de cep de vinya. L'entaulament i l'emmarcat del frontó triangular estan adornats amb petits cercles i ratlles. Al centre del timpà, entre vinyes en forma d'espiral, s'insereix un gran disc amb la representació del bus d'una deïtat femenina. Aquest, s'ha interpretat com una *imago clipeata*. En posició acroteri apareixen dues àguiles sobre una base triangular i un coronament esferoidal.

Al centre de l'edicle i, entre les dues columnes, apareix representada la deessa Diana caçadora. La figura es mostra dempeus, vestida amb un quitó curt, sense mànigues i unes botes altes amb cordons. Té el braç esquerre estirat subjectant l'arc, mentre que el dret sembla doblegar-se per extreure una fletxa del buirac. El cap, lleugerament girat, està envoltat d'una cabellera recollida amb una cinta al front. Darrere la seva cama esquerra es representa un cervol corrent amb banyes ramificades.

La representació de la deessa segueix una de les moltes variants creades en l'època romana de la tipologia grega d'Àrtemis. La deessa Diana és coneguda per posseir qualitats mèdiques i protegir la salut, especialment, de les dones embarassades.

Bibliografia

De Carolis, Stefano. *Ars medica. I ferri del mestiere. La domus del 'chirurgo' di Rimini e la chirurgia nell'antica Roma*, Rimini, Guaraldi, 2009.

Marini, Mirella. *Aemilia, La cultura romana in Emilia Romagna dal III secolo a. C. all'età costantiniana*, Venècia, Marsilio, 2000.

Ortalli, Jacopo. *La domus del Chirurgo di Rimini Un eccezionale contesto archeologico*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia-Romagna, Nuova Serie 4, desembre 2023.

Tapa corredissa d'una caixa de fusta/metall per a medicaments o instruments mèdics amb gravat.

(© J. Ortalli)

(disseny: A. Mignani)